

Journal of History of Literature

Vol. 18. No. 2 (Ser:89/2) 2026: 265-302

Received: 2025.11.04 - Accepted: 2026.02.12

Original Article

The *Shahnameh* and the Model of Iran's Borders during the Safavid Era

Behrooz Mehri¹

Political and territorial boundaries have always constituted one of the most fundamental elements in the formation of states and collective identities. Boundaries are not merely the outcome of military power, economic capacity, or administrative organization; rather, in many historical contexts, they are deeply rooted in cultural patterns, historical consciousness, and the symbolic frameworks through which societies understand space and sovereignty. In Iranian history, particularly during the transitional period between the decline of premodern political orders and the emergence of centralized states, cultural and literary traditions played a decisive role in redefining the concept of “Iran” and its territorial limits. Focusing on the Safavid period, the present study examines the role of Ferdowsi’s *Shahnameh* and other Iranian epic and historical texts in shaping the mental model of Iran’s borders, and argues that the political boundaries of Safavid Iran were not defined solely on the basis of Shi’i ideology or Turco-Mongol political traditions, but were significantly influenced by pre-Islamic Iranshahr concepts preserved and transmitted through the *Shahnameh*.

The main research question addressed in this article concerns the model upon which the political borders of Iran during the Safavid era were constructed. Specifically, it asks whether the Safavid rulers possessed a distinct mental conception of Iran as a territorial entity and, if so, what role the *Shahnameh* and other epic narratives played in raising historical awareness and contributing to the redefinition and stabilization of Iran’s borders. In addressing these questions, the study critically engages with scholarly interpretations that

1 . PhD in Persian Language and Literature, University of Mohagheh Ardabili, Ardabil, Iran; email: b.mehri61@yahoo.com

 <https://orcid.org/0009-0009-6271-2285>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2026.242327.1442>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

portray the Safavid state as a purely Shi'i polity lacking any national or territorial consciousness, or as a political structure grounded exclusively in Turco-Mongol traditions of rule.

Methodologically, the study adopts a descriptive–analytical approach based on an extensive examination of Persian historical texts produced during the Safavid period, both within the Safavid realm and in neighboring regions such as Mughal India, the Ottoman Empire, and Transoxiana. One of the methodological innovations of the article lies in its frequency-based analysis of the term “Iran” in Safavid-era historiography and its comparison with pre-Safavid historical writings. The findings reveal a marked increase in the use of the term “Iran” beginning in the early decades of Safavid rule, particularly following the consolidation of political power. This surge reflects a growing historical awareness of Iran as a distinct territorial entity and signals the emergence of a renewed political–cultural identity centered on the concept of Iran.

The analysis demonstrates that Safavid historical sources increasingly portray Iran not as a fluid or contingent political domain, but as a land with relatively well-defined boundaries rooted in ancient tradition. These boundaries, especially in the eastern and western regions, closely correspond to the territorial model found in the *Shahnameh* and earlier Iranshahr literature, according to which the eastern frontier of Iran lies along the Oxus (Amu Darya/Jayhun) River and the western frontier along the Tigris and Euphrates. A close reading of historical narratives, military campaigns, diplomatic correspondence, and peace treaties indicates that even at the height of their military strength, the Safavid rulers generally refrained from permanent expansion beyond these symbolic borders and instead focused on defending and consolidating what they perceived as Iran's historical territory.

The political and military conduct of the Safavid shahs—particularly in their encounters with the Uzbeks in the east and the Ottomans in the west—further supports the argument that Safavid territorial policy was not primarily based on religious boundaries. Evidence such as the Safavids' consistent avoidance of campaigns into the Hijaz despite its religious significance, or their reluctance to pursue sustained conquests beyond the Oxus, undermines the notion that Shi'i ideology served as the principal framework for defining territorial limits. Rather, the repeated use of Iran–Turan and Iran–Rum dichotomies in official correspondence and historical narratives, as well as the conscious deployment of *Shahnameh*-inspired language and imagery, points to the deep influence of Iran's epic-historical tradition on Safavid political imagination.

Within this framework, the *Shahnameh* emerges as the most comprehensive literary repository of Iranshahr concepts and territorial symbolism. Beyond preserving the memory of Iran's borders through mythological and historical narratives, the epic provided a coherent mental map that distinguished Iran from its others—most notably Turan and Rum. During the Safavid period, this symbolic geography, reinforced by court historians, bureaucrats, and literati who were deeply familiar with the *Shahnameh*, transcended the realm of cultural memory and entered the sphere of political practice. Its influence is evident both in the language of Safavid historiography and in the state's practical policies aimed at defining, defending, and legitimizing Iran's borders.

The study concludes that although the Safavid state initially emerged from a religious movement centered on Shiism, its gradual consolidation involved an increasing reliance on Iranshahr ideology and historical consciousness. The *Shahnameh* played a pivotal role in this process by offering a culturally authoritative model of Iran's territorial identity. The widespread reappearance of the name "Iran" in historical texts, the alignment of Safavid political borders with *Shahnameh*-based territorial concepts, and the rulers' consistent adherence to these symbolic limits collectively indicate the formation of a relatively coherent mental model of Iran during the Safavid era. This model, deeply rooted in epic and historical tradition, can be regarded as a significant factor in the continuity of Iranian territorial identity beyond the medieval period.

Keywords: Safavids, borders, model, the *Shahnameh*, historical texts, identity

دوفصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۸، شماره ۲، (پیاپی ۸۹ / ۲) پاییز و زمستان ۱۴۰۴

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۲۶۵ تا ۳۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۱۳

شاهنامه و الگوی مرزهای ایران در روزگار صفوی

بهروز مهری^۱

چکیده

شکل‌گیری و استواری مرزهای سیاسی هر کشور به اسباب و رخ داده‌های گوناگونی بازبسته است؛ منابع انسانی، قدرت، ثروت و ... از جمله مهم‌ترین این عوامل به شمار می‌روند؛ در این میان گاه فرهنگ، باورها و اندیشه‌های مردمان هر سرزمین بر این امر عناصری بسیار اثرگذارند؛ به نظر می‌رسد شاهنامه به عنوان مهم‌ترین متن فرهنگی که بازتاب دهنده الگوها، باورها و اندیشه‌های ایرانیان پیش از دوران جدید است، پس از قرن‌ها توانست هم‌زمان با اندکی پیش از سیده‌دمان دورانی که به نوزایی / رنسانس اروپایی نام بردار است، بستر ساز تعریف و تثبیت دوباره مرزهای سرزمین ایران شود؛ هرچند شاید برآمدن دولت صفوی، در آغاز هیچ‌گاه با هدف یکپارچگی سرزمینی از هم گسسته و پریشان به نام ایران نبود؛ اما به نظر می‌رسد پختگی شاهان صفوی در بوتۀ پیشامدهای گوناگون و البته هم‌نشینی آنان با وزیران و دیوان‌سالاران ایران دوست و شاهنامه‌خوان، آنان را بدین سوی کشاند و اسباب آگاهی هرچه بیشتر آن‌ها را از حدود و مرزهای این سرزمین، و به دنبال آن کوشش در جهت تعریف و تثبیت دوباره آن فراهم ساخت؛ این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی به دنبال پاسخ به این پرسش است که مرزهای سیاسی ایران در زمان صفویه بر چه الگویی استوار شدند؟ آیا شاهان صفوی دارای الگوی ذهنی ویژه‌ای در خصوص مرزهای ایران بودند یا خیر؟ جایگاه شاهنامه و دیگر متون حماسی ایران در این آگاهی‌بخشی و تعریف و تثبیت کجاست؟

۱. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران. b.mehri61@yahoo.com

 <https://orcid.org/0009-0009-6271-2285>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2026.242327.1442>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

کلیدواژه‌ها: صفویه، مرز، الگو، شاهنامه، متون تاریخی، هویت

۱. مقدمه

شاهان صفوی با وجود شیعه‌شعاری خود، به محض تکیه بر «تخت فیروز بخت سلطنت ایران» (واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۵۸۴)، «محبی مراسم کسری و جم» (قزوینی، ۱۳۸۳: ۴۹۸) شدند و کوشیدند با تکیه بر روایات شاهنامه و سایر متون حماسی، گسترده‌گی مرزهای «ممالک فسیح المسالک ایران» (نصیری، ۱۳۷۳: ۲۱۰) را که به باور آنان «خلاصه معموره جهان و تخت‌گاه کیان» (منشی، ۱۳۹۳، ج ۱: ۴۶) بود، به شکوه روزگاران پیش از اسلام برسانند؛ از همین رهگذر یکی از مهم‌ترین سندهایی که می‌توانست الگوی سرزمینی ایران را بازتولید کند و بستر ساز بازسازی دوباره هویت سرزمینی ایران - دست کم در مرزهای شرق و غربی دولت صفوی - شود، شاهنامه سترگ فردوسی بود.

با اینکه اندیشه ایران‌شهری در کنار شیعه‌گری بسیار پیشتر از صفویان آغاز شده بود (نک: صفت‌گل، ۱۳۸۱: ۷۴) اما این پندار، تا زمان صفویه در سپهر سیاسی ایران امکان ظهور و بروز پیدا نکرد؛ با برآمدن دولت صفوی - با اینکه شاید هیچ‌گاه هدف نخستین آن یکپارچگی سرزمین ایران نبود، این پندار نهانی در کنار اندیشه شیعه‌گری، به گونه‌ای ناپیدا از قوه به فعل درآمد؛ ناگفته نماند حکومت‌هایی مثل سلجوقیان که در آن نظام‌الملک، «اجرت ملاحان جیحون را بر مال انطاکیه شام» می‌نوشت (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۲: ۴۹۲) و نیز سایر سلسله‌های پیش از صفویان، هیچ‌گاه اندیشه ایران‌شهری مبتنی بر روایات ایرانی در گمان ایشان وجود نداشت و به نظر می‌رسد دارای الگوی خاصی در این خصوص نبودند و شاید اساساً به مفهومی به نام ایران نمی‌اندیشیدند؛ از سویی برخی از پژوهشگران نیز هرکدام به نوعی تنها بر شیعه‌گستری و عدم توجه به موضوعی به نام ایران در دوران صفوی بسنده کرده‌اند (پارسادوست، ۱۳۷۵: ۷۱۳-۷۱۲؛ غفاری فرد، ۱۴۰۳: ۱۱؛ فلسفی، ۱۳۴۷: ۱/ح-ی؛ متینی، ۱۳۸۷: ۳۸۳؛ Streusand, 2011: 4, 135-137) تا جایی که به طور کلی توجه شاهان صفوی را به مسئله ایران‌شهری رد کرده‌اند.

رودلف پی متی^۱ معتقد است صفویان، ساختار فرمانروایی خود را بر سنت‌های کهن مغولی و ترکی بنا نهادند (متی، ۱۳۸۷: ۳) و با این سخن هرگونه ساختار بنا شده بر اندیشه‌های ایرانی را رد می‌کند؛ حال سخن اینجاست که آیا صفویان مرزهای کشوری به نام ایران را بر اندیشه و سنت‌های کهن مغولی ترکی بنا نهاده‌اند یا اندیشه‌های ایرانی؛ اگر آنان مرزهای خود را بر اندیشه‌های ایرانی ترسیم کرده‌اند، مهم‌ترین منبع ایرانی این الهام چیست؟

۲. پیشینه تحقیق

درباره بازبابی هویت ملی در عصر صفوی کتاب‌ها و مقالات فراوانی نوشته شده است که از میان پژوهش‌های قدیمی‌تر، دو کتاب ایران عصر صفوی (۱۳۸۴) و در باب صفویان (۱۳۸۰) اثر راجر سیوری^۲، نیز کتاب تشکیل دولت ملی در ایران (۱۳۶۲) اثر والتر هینتس^۳ و ... نام‌بردارند؛ در کنار این منابع، امروزه پژوهش‌های مهم دیگری در خصوص صفویه تألیف و ترجمه شده‌اند که از میان آن‌ها می‌توان به کتاب‌هایی همانند تاریخ ایران صفوی پژوهش دانشگاه کمبریج (۱۳۸۰)، جلد‌های دهم و یازدهم تاریخ جامع ایران (۱۳۹۳)، کتاب ایران عصر صفوی؛ نوزایی امپراتوری ایران از اندرو نیومن^۴ (۱۳۹۳)، فراز و فرود صفویان از صفت‌گل (۱۳۹۷) و ... اشاره کرد؛ در همین راستا برخی از کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌ها نیز در خصوص مرزهای ایران در دوران صفوی نوشته شده است، که می‌توان از میان آن‌ها به مرزهای غربی ایران صفوی اثر گودرزی (۱۴۰۰)، «مرزهای ایران صفوی و امپراطوری عثمانی بر اساس نقشه‌های تاریخی با تأکید بر آنتاولی» اثر فریدی مجید (۱۴۰۱) و نیز سرحدات شرقی ایران عصر صفوی در نقشه‌نگاری اروپایی اثر ملازئی (۱۴۰۴) اشاره کرد؛ همچنین برخی از کتاب‌ها و مقالات نیز به اثرگذاری شاهنامه بر جنبه‌های مختلف فرهنگ آن دوران - از حماسه‌های تاریخی تا نقاشی و کتاب‌سازی - پرداخته‌اند که از میان آن‌ها باید به مقاله «شاه اسماعیل صفوی و شاهنامه صفوی» اثر سید یزدی و جعفر باجلان (۱۳۹۵) و نیز

مقاله «شاهنامه انسجام‌بخش ایرانیان در عهد صفویان» (۱۳۹۹) اثر رستمی، رازنهان و بیاتی اشاره کرد؛ اما هیچ‌کدام از آن‌ها به الگوی ویژه ترسیم مرزهای ایران صفوی در این دوران اشاره‌ای نداشته‌اند.

۳. بازبانی هویت ایران در متون تاریخی صفویه

پیش از آنکه مسئله الگوی ترسیم مرزهای ایران عصر صفوی مورد بررسی قرار گیرد، باید دید اساساً توجه به ماهیت سرزمینی به نام ایران در این دوران به چه شکل بوده است و آیا تفاوتی با دوران پیش از خود دارد یا خیر؟ همان‌گونه که پیشتر گفته شد، پاره‌ای از پژوهش‌گران برآن‌اند که صفویان اصولاً نه به ملیت و نه به چیزی به نام ایران می‌اندیشیدند و تنها چیزی که برایشان مهم بود غالی‌گری و شیعه‌گستری بود؛ پذیرش سخن آنان بدین معنی است که شاهان صفوی نسبت به جایی که بر آن حکومت می‌راندند، هیچ آگاهی‌ای نداشتند.

از دوران مغول، توجه به حرفه تاریخ‌نگاری، فارغ از نوع عمومی، دودمانی یا ...، بیش از پیش مورد توجه حاکمان قرار گرفت؛ از همین رو بسیاری از این مورخان درباری بودند و با حکمرانان ارتباط داشتند و کتاب‌های خود را بدیشان پیش کش می‌کردند؛ بسیار دور به نظر می‌رسد که شاهان صفوی با آنان درباره سرزمینی که بر آن سیاست می‌راندند و مرزهای آن، گفت‌وگو نکرده باشند؛ چنانکه مورخ نامداری همانند خواندمیر پیام‌های درمیش‌خان، گمارده شاه اسماعیل نخست در هرات را به پادشاهان ازبک و ... می‌نوشت (نویسی، ۱۳۶۸: ۳۳۶).

از همین رو پرداختن به متون تاریخی این دوران، تا اندازه‌ای سبب روشن شدن الگوی ویژه ذهنی شاهان صفوی و نیز گویای سیاست‌های کلی آنان می‌شود؛ نگارنده بسامد کلمه «ایران» را در متون تاریخی این دوران - به توالی تاریخی - مورد بررسی قرار داده است.

تا سال‌های نخستین شکل‌گیری دولت صفوی به دلیل عدم یک‌پارچگی سرزمینی، اثر چندانی از نام ایران در متون تاریخی یافت نمی‌شود؛ اما با گذشت کمتر از دو دهه از شکل‌گیری این دولت به یک‌باره میانگین استفاده از این کلمه به طرز چشم‌گیری افزایش می‌یابد؛ در کتاب فتوحات شاهی، تألیف امیرصدرالدین ابراهیم امینی هروی (نگارش یافته به سال ۹۲۰ ق.)، ۲۱ بار از ایران یاد می‌شود؛ در مهم‌ترین متن این دهه‌ها یعنی کتاب حبیب‌السیر که در سال ۹۳۰ ق. تألیف آن به اتمام رسیده است، به فاصله کمی از آغاز دولت صفویان، در چهار جلد آن ۱۴۴ بار از واژه ایران نام رفته است (۱۳۸۰: جلد نخست آن بیش از ۶۰ بار، جلد دوم ۱۴ بار، جلد سوم ۶۲ بار و جلد چهارم ۸ بار) از کلمه ایران یاد شده است.

اما یکی دیگر از کتاب‌های مهم نیمه اول قرن دهم، لب التواریخ است که به سال ۹۴۸ ق. نگارش یافته است؛ در این کتاب [با وجود حجم اندک] بیش از ۷۰ بار نام ایران و توران آمده است؛ بخش‌های اساطیری و تاریخی ایران پیش از اسلام به گفته خود مؤلف از روی شاهنامه و سایر متون تاریخی به نگارش درآمده است؛ وی در خصوص واژه ایران این‌گونه می‌گوید: «هوشنگ بن سیامک بن کیومرث بعد از جدش پادشاه شد؛ ... بعضی او را ایران خواندند و گویند ایران زمین بدو منسوب است و بعضی گویند [ایران] به ایرج بن فریدون منسوب است» (لب التواریخ، ۱۳۱۴: ۳۲)؛ این تأکید بر داستان‌ها و اسطوره‌های ایرانی در حالی است که کمتر از یک‌صد سال پیش نویسنده روضه‌الصفا آن‌ها را دور از عقل می‌خواند (روضه‌الصفا، ۱۳۳۸، ج ۱: ۵۵۴).

یکی دیگر از کتاب‌های مهمی که در همین سال (۹۴۸ ق.) نوشته شد و البته نوشتن آن تا سال ۹۵۵ ق. به درازا انجامید، جهان‌گشای خاقان (۱۳۶۴) است؛ در این کتاب بیش از ۱۰۰ بار از کلمه ایران استفاده شده است.

در تاریخ جهان‌آرای قاضی احمد غفّاری که در سال ۹۷۴ ق. تألیف شده است و به شاه طهماسب پیش‌کش شده است، ۲۳ بار از ایران یاد شده است که نشان‌گر تعریف و تثبیت کامل نام ایران در سال‌های پس از پیمان آماسیه است. نخستین جاهایی که از ایران یاد می‌کند در ذکر پادشاهان اسطوره‌ای ایران است؛ در ادامه او کیکاوس را بنیان‌گذار دیاربکر [یکی از مرزهای ایران و روم] می‌خواند و لهراسف / لهراسب را که در بلخ [مرز ایران و توران] نشیمن داشته، بلخی دانسته است و گشتاسف / گشتاسب را هم پایه‌گذار قلعه سمرقند می‌شناسد (۱۳۴۳: ۳۰).

در کتاب تکملة الأخبار عبدی‌بیگ شیرازی که به سال ۹۷۸ ق. نوشته شده، ۱۴ بار از ایران یاد شده است؛ البته مصحح آن یعنی استاد نوایی، این کتاب را در بسیاری از جاها رونوشتی نعل به نعل از کتاب تاریخ جهان‌آرای قاضی احمد غفّاری می‌داند (تکملة الأخبار، ۱۳۶۹: ۲۷).

در جواهر الأخبار بوداق منشی قزوینی نیز که در آخرین سال‌های پادشاهی شاه طهماسب نوشته شده (۹۸۴ ق.)، ۱۳ بار از ایران یاد شده است؛ در جلد ۱۱ و ۱۲ کتاب احسن التواریخ حسن‌بیگ روملو که یک سال پس از مرگ شاه طهماسب (۹۸۵ ق.) نگارش یافته، ۳۸ بار از ایران سخن به میان آمده است؛ در کتاب بسیار مهم خلاصة التواریخ (نگارش یافته در سال ۹۹۹ ق.) اثر قاضی احمد قمی ۳۱ بار به نام ایران اشاره شده است؛ در کتاب احیاء الملوک که در سال ۱۰۲۸ ق. نوشته شده و اسم آن نیز جالب توجه است، ملک شاه حسین سیستانی ۲۲ بار از ایران و دو بار از روم یاد کرده است؛ در کتاب افضل التواریخ که جزو مهم‌ترین کتاب‌های این دوران است، فضل‌ی خوزانی اصفهانی - در سه مجلد از روزگار شیخ صفی‌الدین تا پایان دوران پادشاهی شاه عباس (۱۰۳۷ ق.) - ۱۵ بار از ایران یاد کرده است؛ ناگفته نماند که از این کتاب فقط دفتر اول از جلد دومش چاپ شده که مربوط به دوره شاه طهماسب است. در تاریخ عالم‌آرای عباسی که به سال ۱۰۳۸ ق. نگارش یافته و یکی از مهم‌ترین کتب تاریخی دوران شاه عباس یکم است، ۱۸۰ بار (۵۹ بار در جلد نخست، ۸۳ بار در جلد دوم و در مجلد سوم ۳۸ بار) از ایران سخن رفته است؛ همین نویسنده در ذیل عالم‌آرای عباسی (۱۳۱۷) نیز ۱۴ بار نام ایران را آورده است.

در کتاب تاریخ جهان‌آرای عباسی اثر میرزا محمدطاهر وحید قزوینی نیز که به حکومت صفویان از بدایت امر تا پایان حکومت شاه عباس دوم (۱۰۷۷ ق.) پرداخته، ۲۵ بار از ایران یاد شده است؛ در کتاب تاریخ خلد برین اثر واله اصفهانی - برادر مورخ نامدار محمد طاهر قزوینی - که متأثر از کتاب‌های عالم‌آرای امینی، خلاصة التواریخ، عالم‌آرای عباسی و ... است و به روایت استوری^۵ در سال ۱۰۷۸ ق. و در سال‌های نخستین زمامداری سلطان سلیمان به نگارش درآمده، (در تصحیح هاشم محدث) بیش از ۴۰ بار از ایران یاد شده است (این تعداد البته در تصحیح استاد محمدرضا نصیری کمتر از ۳۰ مورد است).

کتاب عالم‌آرای صفوی که به سال ۱۰۸۷ ق. نگارش یافته، یکی از کتاب‌های جالب این دوران است که در خصوص چگونگی برآمدن شاه اسماعیل صفوی توضیحاتی را ارائه می‌کند؛ این کتاب هرچند سبکی عامیانه دارد و روایات تاریخی را به شیوه تقالان بیان می‌کند، اما تکرار بیش از ۱۰۰ بار نام ایران در آن، بیان‌گر دلبستگی ویژه نویسنده آن به ایران است. ضمن اینکه در پاره‌ای موارد بسیار از شاهنامه تأثیر پذیرفته است؛ در تاریخ راقم که در سال ۱۱۰۸ ق. میرسید شریف آن را به نگارش در آورده، ده بار نام ایران آمده است؛ در کتاب دستور شهریاران که در سال ۱۱۱۲ ق. نوشته شده، ۱۵ بار از ایران یاد شده است.

در کتاب تذکرة الملوک میرزا سمیعا که در سال‌های ۱۱۳۷ تا ۱۱۴۲ ق. و در دوران استیلای افغان‌های قندهار بر ایران نوشته شده است و به تشکیلات اداری ایران عهد صفویه می‌پردازد، ۷ بار از ایران یاد شده است؛ تاریخ زبدة التواریخ اثر ملامحمد محسن مستوفی نیز که در اوایل دوران افشار نوشته

شده، تاریخ مهمی در جهت شناخت دوران صفوی است؛ چرا که نویسنده بخشی از عمر خود را در دوران شاه سلطان حسین صفوی به سر برده است. در این تاریخ نیز بیش از ۳۰ بار از ایران یاد شده است؛ در تاریخ و سفرنامه حزین لاهیجی - هرچند در دوران نادرشاه افشار و در خارج از مرزهای ایران آن روزگار نوشته شده، اما چون به حوادث دوران صفویان و افشاریان پرداخته، در این پژوهش مورد توجه قرار گرفته است - ۱۲ بار به ایران اشاره شده است.

کتاب فواید الصّفویه اثر ابوالحسن بن ابراهیم قزوینی که به سال ۱۱۳۵ ق. نوشته شده است و باید آن را مهم‌ترین کتاب تاریخی اواخر دوران صفوی و اوایل دوران تسلط افغان‌ها بر ایران و آغاز دوران افشار دانست، کلمه ایران بیش از ۴۰ بار تکرار شده است.

ناگفته نماند که در میان کتاب‌های تاریخی این دوران کتاب‌هایی نیز وجود دارد که در آن‌ها بین ۳ تا ۶ بار بیشتر از ایران یاد نشده است و از جمله آن‌ها می‌توان به تاریخ عباسی یا روزنامه ملا جلال منجم اثر جلال‌الدین محمد بن عبدالله منجم بزدی (نگارش یافته به سال ۱۰۲۰ ق.)، روضه‌الصّفویه اثر میرزابیگ جُنابدی (نگارش یافته به سال ۱۰۳۶ ق.)، خلاصه‌السّیر اثر محمد معصوم بیگ اصفهانی (نگارش یافته به سال ۱۰۵۲ ق.) و تاریخ سلطانی اثر سید حسن بن مرتضی حسینی استرآبادی (نگارش یافته به سال ۱۱۱۵ ق.) اشاره کرد.

بررسی متون فارسی که در خارج از قلمرو ایران به نگارش درآمده‌اند نیز گویای همین نکته است که در ابتدای دولت صفوی، نویسندگان توجه چندانی به نام ایران نداشتند ولی با پایداری هرچه بیشتر دولت صفوی و نیز یک‌پارچگی ایران، بسامد استفاده از نام ایران به گونه‌ای چشم‌گیر افزایش یافته است؛ چنان که در کتاب بدایع الوقایع اثر زین‌الدین محمود واصفی هروی که در نخستین سال‌های شکل‌گیری دولت صفوی (سال ۹۱۸ ق.) به نگارش درآمده و در بخش‌هایی از آن، به حمله شاه اسماعیل به هرات و فرار این نویسنده از آنجا اشارت شده است، هیچ‌جا نامی از ایران نیست؛ همچنین در تاریخ رشیدی دوغلات که در دربار ظهیرالدین محمد بابر - دهه‌های نخستین شکل‌گیری دولت صفوی - نوشته شده و به زبان فارسی بیشتر به تبار مغول‌ها پرداخته است، تنها یک بار از ایران و توران (۱۳۸۳: ۴۲۵) یاد شده است.

در کمتر از صد سال این نگاه دگرگون شده و مشاهده می‌شود که مثلاً در هشت جلد تاریخ الفی که به همت گروهی از مورخان دربار اکبرشاه گورکانی و تقریباً هم‌زمان با احسن‌التواریخ حسن بیگ روملو و تاریخ عالم‌آرای عباسی در سال ۱۰۰۰ ق. نوشته شده، ۴۲۰ بار واژه ایران آمده است. البته عبدالقادر بدائونی یکی از جمله مؤلفان این تاریخ بزرگ، در اثر دیگرش یعنی منتخب‌التواریخ نیز که به سال ۱۰۰۴ ق. نگارش یافته و در آن به تاریخ شاهان هند از دوره غزنویان تا سلطنت اکبرشاه پرداخته است، سه بار از ایران یاد می‌کند؛ در تاریخ فرشته، نگارش یافته به سال‌های ۱۰۱۵ تا ۱۰۳۳ ق، اثر محمدقاسم هندوشاه استرآبادی معروف به فرشته نیز، ۱۵ بار از ایران یاد شده است.

در تاریخ اکبرنامه، نگارش یافته به ۹۶۳ ق. اثر ابوالفضل علامی ۲۱ بار کلمه ایران تکرار شده است؛ هرچند این کتاب در سه جلد تألیف شده و این بسامد تنها در مجلد نخست مورد بررسی قرار گرفته است. ناگفته نماند که در یکی از نامه‌های اکبرشاه به شاه عباس، وی هفت بار از نام «ایران» استفاده می‌کند و این سرزمین را ایران می‌خواند؛ وی دو بار نیز از سرزمین «توران» یاد می‌کند (شاه عباس صفوی اسناد و مکاتبات سیاسی و تاریخی، ۱۳۶۷، ج ۳: ۳۴۹ تا ۳۵۶). شاه عباس نیز در پاسخ، به روی داده‌های پیش‌آمده پس از مرگ شاه طهماسب می‌پردازد که باعث دستگی میان قزلباشان شد و حمله «تورانیان و رومیان» را به خاک ایران به دنبال داشت که بعد از دور ساختن آنان و سرکشان درونی، «عامه متوطنان ملک ایران» دولت‌خواه وی شده‌اند (همان: ۳۶۲ و ۳۶۷). و در نامه دیگرش به فرزند اکبرشاه (یعنی سلیم شاه ملقب به جهانگیر)، پس از شرح جنگ‌های خود با عثمانی، از تبریز

که «مقرّ سلاطین ایران» (همان: ۳۸۴) است سخن می‌راند؛ تمام این‌ها گویای تأثیر شاهنامه بر تقسیم‌بندی ممالک روی زمین در این دوران، نه تنها بر ذهن پادشاهان صفوی بلکه بر ذهن پادشاهان همسایه دولت صفوی است، چنان‌که در همان نامه اکبرشاه، عبدالله خان را پادشاه توران می‌خواند و پادشاه عثمانی را سلطان روم (همان: ۳۴۷).

در کتاب تاریخ ایلیچی نظامشاه نیز که خورشاه حسینی - فرستاده پادشاه دکن - آن را در سال ۹۷۱ق. به نگارش درآورد، شش بار از ایران یاد شده است؛ همچنین باید گفت آگاهی از نام ایران و مرزهای تاریخی آن محدود به هند، عثمانی و ازبک نبود؛ در یکی از نامه‌های کوتاه بسیار جالب که بوریس گودونف^۱، تزار روسیه به رودلف دوم^۲، امپراطور آلمان نوشته است، نه بار از کشور ایران یاد می‌کند که نشان‌دهنده تثبیت نام ایران در دنیای آن روزگار است (زندگانی شاه عباس اول، ۱۳۴۷، ج: ۴، ۳۲).

همه این‌ها در حالی است که در میان متون به‌جای‌مانده از دوران تیموری، قراقویونلو و آق قویونلوها کمتر کتابی یافت می‌شود که بیش از ده بار از ایران یاد کرده باشد:

نام کتاب	سال نگارش	نویسنده	بسامد
ظفرنامه شامی	۸۰۴ ق.	نظام‌الدین عبدالواسع شامی شنب غازانی	چهار بار
منتخب التواریخ	۸۱۷ ق	منسوب به معینی نطنزی	ده بار
مجمع التواریخ السلطانیه	۸۳۰ ق	حافظ ابرو	-
مجمّل فصیحی	سال ۸۴۵ ق.	فصیح خوافی	دو بار
زبدة التواریخ	نیمه اول قرن نهم ق.	خوافی، شهاب‌الدین مشهور به حافظ ابرو	هشت بار
تاریخ دیار بکریه	۸۶۲ ق.	ابوبکر طهرانی	پنج بار
مطلع السعدین و مجمع البحرين	۸۷۵ ق	کمال‌الدین عبدالزقاق سمرقندی	ده بار
عالم‌آرای امینی	۸۹۷ ق.	فضل بن روزبهان خنجی	سه بار
مهمان‌نامه بخارا	۹۱۵ ق.	فضل بن روزبهان خنجی	چهار بار

باری به هر روی افزایش معنادار فراوانی و بسامد کلمه ایران در متون تاریخی دوران صفوی - چه در متن‌های نوشته شده در قلمرو دولت صفوی و چه در قلمرو همسایگان دولت صفوی - نسبت به دوران پیش از خود، بیان‌گر دو نکته است: نخست افزایش آگاهی و فهم موّرخان از ماهیت سرزمینی به نام ایران است که به نسبت دوران پیش از خود از تشخّص بسیار بیشتر و روشن‌تری برخوردار است؛ دیگر سیاست‌گذاری‌های کلی دولت صفوی در خصوص مرزهای ایران است که شاید برآمده از تأثیر شاهنامه بر اندیشه دولت‌مردان صفوی باشد که از آن در راستای یک‌پارچگی سرزمین ایران و ایجاد نوعی هویت ملی استفاده شده است.

حال باید دید که حدود این سرزمین که نامش این گونه در عصر صفوی دوباره در متون تاریخی جلوه‌گری می‌کند، کجا است و اندیشمندان و شاهان و ... اساساً از کجا تا کجا را ایران می‌خواندند و الگوی ذهنی آنان در این راه چه بود.

۴. مرزهای شرقی و غربی ایران عصر صفوی

حدود ایران در اندیشه صفویان کجا بود؟ آیا آنان هم همانند سلجوقیان و مغولان فاقد یک الگوی ذهنی ویژه در خصوص قلمروشان بودند و اساساً هر جا را که تصرف می‌کردند، مرز خود می‌دانستند یا از یک الگوی ذهنی خاص در مورد ایران پیروی می‌کردند؟

به دید و داوری برخی از پژوهش‌گران، صفویان مرزهای سیاسی و جغرافیایی خود را با مذهب تشیع ترسیم می‌کردند. همین امر سبب شد که در آینده و حتی پس از تأسیس دولت - ملت‌های مدرن در ایران، نوعی مرزبندی عقیدتی مرزهای ایران را ترسیم کند (Algar, 2008: 289-290) و (Katouzian, 1981: 70). درستی این سخن جایی مورد تردید قرار می‌گیرد که دانسته شود قزلباشان هیچ‌گاه به سرزمین حجاز لشکرکشی نکردند؛ این امر حتی پس از کشته شدن معصوم‌بیگ صفوی، وکیل شاه طهماسب که به سفر حج رفته بود و ظاهراً به تحریک عثمانی‌ها به قتل رسید، اتفاق نیفتاد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۴، ج ۲: ۸۵۴) و شاه طهماسب تنها به نامه اعتراض آمیزی به دولت عثمانی بسنده کرد. ضمن اینکه در همان دوران بسیاری از ساکنان مناطق مرزی ایران بر مذهب تسنن بودند؛ از همین رو نمی‌توان پذیرفت که دولت صفوی مرزهای سرزمینی خویش را بر الگوی شیعی استوار کرده باشد.

شاید در ابتدا باورهای مذهبی صفویان محرک تشکیل یک حکومت بود، اما رفتار و کنش‌های سیاسی - نظامی آنان و اشاراتی که در کتب تاریخی این دوران به چشم می‌خورد، بیان‌گر آن است که حدود مرزهای سرزمینی ایران، برخلاف مرزهای سرزمینی دولت عثمانی، بر الگویی غیر از الگوی مذهبی بنا شده است؛ درست است که دانش جغرافیایی ایرانیان دوره صفوی با توجه به پیشرفت‌های این علم در اروپای آن زمان و بنابر گفته شاردن^۸ (۱۰۵۳-۱۱۲۵ ق/ ۱۶۴۳-۱۷۱۳ م)، اندک بود (شاردن، ۱۳۳۸، ج ۵: ۷۰۲ تا ۷۰۳)؛ اما به نظر می‌رسد آنان الگوی ویژه‌ای را در خصوص مرزهای ایران پیش چشم داشتند؛ یکی از مهم‌ترین مؤلفان تاریخ الفی یعنی آصف‌خان قزوینی که مدت بسیاری را در دربار صفوی به سر برده است و رخداد‌های آن هنگام را از نزدیک دیده است، در جمله‌ای بسیار کوتاه اما مهم، حدود ایران را این‌گونه معرفی می‌کند: «و از کنار آب آمویه تا آب فرات، ایران نام دارد» (تتوی و قزوینی، ۱۳۸۰، ج ۷: ۴۴۶۸). این سخن را - که همان الگوی مرز سنتی ایران پیش از اسلام است - شاید بتوان دیدگاه گروه بزرگی از درباریان دولت صفوی دانست که از راه خدای‌نامه‌ها و دیگر متون پهلوی و غیر پهلوی به متونی همانند شاهنامه و ... راه یافته و در دوره صفویه مجال بروز و ظهور پیدا کرده؛ ناگفته نماند فضل‌الله روزبهان خنجی نیز هنگام ذکر یاد ابوسعید تیموری - بدون نام بردن از ایران - مدعی است وی «در مدت چند سال از ساحل فرات تا لب جیحون در تحت حکم همایونش درآمد (خنجی اصفهانی، ۱۳۷۹: ۳۴). اما او در دیگر اثرش آشکارا بلاد غرب جیحون را بلاد ایران و خراسان می‌خواند (خنجی اصفهانی، ۲۵۳۵: ۳۲۳). خواندمیر نیز در هنگام ذکر داستان اردشیر حدود معموره ربع مسکون [ایران] را از دجله در بغداد تا رود جیحون می‌داند (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۱: ۲۲۲). همچنین هنگام ذکر پادشاهی الپ ارسلان سلجوقی، می‌گوید: «به یمن عدالتش از کنار دجله بغداد تا جیحون صفت آبادانی پذیرفت» (همان، ج ۲: ۴۸۷)؛ برخی دیگر از مورخان از جمله میر سیدشرف راقم سمرقندی بدون نام بردن از ایران، به حدود آن اشاره می‌کنند: «همای بلندپرواز دولتش سایه اقبال بر سر اهل سعادت انداخت و از ابر شمشیر آبدار گوهر بار شر کردار برق‌آثار از ارض روم تا کنار جیحون محیط گشت» (راقم سمرقندی، ۱۳۸۰: ۲). همین نویسنده ماوراءالنهر را از سیحون تا جیحون دانسته است (همان: ۱۸۳). قاضی احمد غفاری نیز هنگام روایت پادشاهی آلب ارسلان - بدون اشاره به نام ایران - می‌گوید که وی از فرات تا جیحون را به تصرف خویش درآورد (غفاری، ۱۳۴۳:

۱۰۸؛ همچنین وی هنگام ذکر یکی از سلاطین مغول جیحون را مرز ایران زمین می‌خواند: «براق‌خان... طمع در ایران کرد و از جیحون عبور نمود» (همان: ۱۹۹). او دربارهٔ هلاکوخان نیز همین سخن را می‌گوید (همان: ۲۱۲).

در میانه جنگ‌های ایران و عثمانی در زمان شاه عباس یکم، سفیر عثمانی خواستار پس گرفتن زمین‌هایی است که طبق عهدنامه اول استانبول از ایران گرفته بود. شاه عباس می‌گوید که: «من الکای شاه اسماعیل مرحوم می‌خواهم [که عراق عرب تا رود فرات را نیز شامل می‌شده است] و حقا که به گرفتن الکای شاه جنت‌مکان [یعنی شاه طهماسب] راضی نیستم» (منجم، ۱۳۶۶: ۲۷۴).

با توجه به این روایت‌ها، روشن می‌شود که در این دوره یک الگوی ویژه ذهنی در خصوص حدود ایران، در زمان صفویه وجود داشته است؛ این الگو در زمان صفویان شکل نگرفته است اما در زمان صفویه به طور معنادارای مجال نمود و بروز بیشتری یافته است؛ چنان‌که قرن‌ها پیشتر از صفویه و هم‌زمان با فردوسی در سخن خوارزمی (ف ۳۸۰ ق.) می‌توان این الگو را دید؛ وی معتقد است مرزهای سرزمین ایران میان دو رود است؛ رود جیحون را مرز توران (حد الترك) و رود دجله را مرز ایران (حد العراق) می‌گفتند (خوارزمی، بی‌تا: ۱۱۴). شاهنامه اما جامع‌ترین منبعی است که تمام دیدگاه‌های اندیشمندان و نویسندگان پیش از صفویه را در خصوص مرزهای ایران در خود جای داده است و از آنجا که این متن در این دوران بسیار مورد توجه بود (نک: سیدیزدی و همکار، ۱۳۹۵: ۱۰۱ تا ۱۱۶)، شاید بتوان گفت با توجه به نشانه‌هایی که در سطرهای پیش رو بیان می‌شود، همین منبع پایه و رکن رکین دیدگاه شاهان و نویسندگان در خصوص مرزهای ایران قرار گرفته است؛ از همین رو پرداختن به مرزهای ایران (به ویژه مرزهای غربی و شرقی) در شاهنامه ضروری است.

۵. مرزهای ایران در شاهنامه

هرچند پژوهش‌گران، مرزهای جغرافیایی ایران در شاهنامه را بسیار آشفته می‌دانند (نک: به انوری، ۱۳۹۳: ۵۴) - تا جایی که امر بر برخی مشتبه شده و جغرافیای شاهنامه را یک جغرافیای معرفتی دانسته‌اند، نه یک جغرافیای زمین‌شناختی - اما تقریباً جملگی پژوهش‌گران شاهنامه‌شناس، حدود و ثغور بخشی از این مرزها را روشن می‌دانند؛ مهم‌ترین این مرزها جیحون / آمویه دریا در مرزهای شرقی و دجله و فرات در مرزهای غربی است؛ یعنی همان الگوی دولت ساسانی از جیحون تا فرات که از خدای‌نامه‌های دوره ساسانی و دیگر متون پهلوی به شاهنامه و سایر متون تاریخی بعد از اسلام راه یافته است؛ از سویی این دقیقاً همان دو مرزی است که بزرگ‌ترین دشمنان دولت صفوی همواره از آن جای‌ها به ایران می‌تاختند؛ اما جایگاه این دو مرز در شاهنامه چه سان است؟

۶. مرزهای شرقی ایران

۱-۶. جیحون و مرزهای شرقی در شاهنامه

نخستین و مهم‌ترین مرز شناخته شده شرقی ایران در شاهنامه «جیحون» است؛ تنها مرزی از ایران که در متون پیش از اسلام به واسطه داستان آرش و تیشتر، سپاهبد شرق (اوستا، ۱۳۸۵، ج ۱: ۳۳۱ نیز توضیحات استاد ابراهیم پور داوود در اوستا، ۱۳۹۴، ج ۲: ۲۶۴ تا ۲۶۹؛ بندهشن، ۱۳۹۵: ۴۴؛ ماه فروردین روز خورداد، ۱۳۷۹؛ بند ۲۲؛ مینوی خرد، ۱۳۵۴: ۴۴، ۱۲۹ و ۱۳۰ و ...) و برخی از متون نخستین تاریخی ایران پس از اسلام (دینوری، ۱۳۴۶: ۱۱؛ ثعالی نیشابوری، ۱۳۶۸: ۱۰۲؛ مجمل‌التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۴۳ و ۹۰ و بیرونی، ۱۳۸۹: ۳۳۵...) در پیوند با آسمان بود؛ روایت‌هایی که بر مبنای آن‌ها فرشتگان تیر آرش را از کوه آریوخش‌ئوئه / دماوند، برگرفتند و بر درخت گردویی در کنار جیحون فرونشاند؛ البته داستان آرش کمان‌گیر و تیر انداختن وی در جریان محاصره منوچهر پیشدادی، بنابر دلایلی در شاهنامه نیست (برای علت نبود نام آرش کمان‌گیر در شاهنامه نک: کهریزی،

۱۳۹۱: ۱۴۱ تا ۱۶۹ نیز کهیزی، ۱۳۹۳: ۲۰۱ تا ۲۱۴ و همچنین ساقی گازرانی، ۱۴۰۳: ۳۴؛ اما به هر روی نام این مرز تاریخی شاید پر تکرارترین نام مرز در میان متون کهن باشد؛ در این میان شاهنامه یکی از مهم‌ترین متون کهنی است که در آن از این مرز بسیار یاد شده است؛ ناگفته نماند که نخستین باری که از مرزهای ایران یاد می‌شود، در داستان ضحاک است؛ اما نخستین باری که در شاهنامه از جیحون به عنوان میانجی سخنی به میان آمده است در داستان نبرد نوذر و افراسیاب است؛ هنگامی که خبر مرگ «نامور پرهنر شهریار»، منوچهر شاه، بر پشنگ رسید و دانست که شاه نو، یعنی نوذر، داد را «در نوشته» و «بیدادگری» پیشه کرده است؛ وی همه نامداران کشورش را فراخواند و بدیشان می‌گوید: «که کین زیر دامن نشاید نهفت» و به یاد آرید که ایرانیان با ما چه‌ها کردند؛ امروز «روز کین جستن» و «رخ از خون شستن» است؛ سپس، راهنمایی‌های خردمندانه اغریث را به کناری می‌نهد و به فرزندش افراسیاب دستور می‌دهد که سپاه پشنگ را بردارد و بر ایران و ایرانیان بتازد:

سپاهی بیامد ز ترکان و چین هم از گزداران خاور زمین
که آن را میان و کرانه نبود همان بخت نوذر جوانه نبود

چو لشکر به نزدیک جیحون رسید خبر نزد پور فریدون رسید
(فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۲۹۳)

همچنین به فاصله کوتاهی بعد از درگذشت زو و آگاهی یافتن ترکان از مرگ وی و به هنگام پادشاهی گرشاسب:

پیامی بیامد به کردار سنگ به افراسیاب از دلاور پشنگ...
که بگذار جیحون و برکش سپاه ممان تا کسی برنشیند به گاه
یکی لشکری ساخت افراسیاب ز دشت سپیجاب تا رود آب...
سپاهی ز جیحون بدین سو کشید که شد آفتاب از جهان ناپدید
(همان، ج ۱: ۳۳۰)

فردوسی البته در جاهای دیگر نیز به گونه‌ای در پرده از جیحون به عنوان میانجی یاد می‌کند؛ مثلاً در داستان جنگ رستم با افراسیاب هنگام پادشاهی کیکاووس از جیحون به عنوان مرز یاد شده است (همان: ۳۴۹)؛ اما یکی از بیشترین جاهایی که از مرز ایران و توران یاد شده است، نخست در داستان سیاوش است و دیگر داستان کیخسرو؛ هنگامی که افراسیاب آماده لشکرکشی به ایران است، شب هنگام خوابی دهشتناک می‌بیند و در پی آن تمامی خواب‌گزاران او را از عاقبت شوم رویارویی با سیاوش بر حذر می‌دارند و از همین رو به سیاوش پیغام می‌گذارد که:

زمین تا لب رود جیحون مراست به سغدیم و این پادشاهی جداست
(همان، ج ۲: ۲۵۴)

و در کل ما را به سرزمین ایران نیازی نیست؛ سیاوش نیز به وسیله رستم، نامه‌ای به پدر می‌فرستد و او را از آنچه رفته است آگاه می‌کند و به وی می‌گوید که افراسیاب به مرز خویش بسنده کرده است (همان: ۲۶۲)؛ رستم چون نزد کی‌کاووس می‌رسد، کی‌کاوس به سیاوش نامه می‌نویسد که می‌بایستی با سپاهت، همانجا درنگ کنی چرا که افراسیاب حيله‌گر و ریمن به زودی به تو حمله می‌کند:

مکن هیچ بر جنگ جستن شتاب به جنگ تو آید خود افراسیاب

گر ایدونک زین روی جیحون کشد همی دامن خویش در خون کشد

(همان، ج ۲: ۲۴۷)

در داستان دوازده رخ و در میانه جنگ کیخسرو و افراسیاب، پیران ویسه، خیرخواهانه به گودرز که به خون‌خواهی فرزندانش بسیاری از تورانیان را کشته است، نامه می‌نویسد و او را به صلح فرامی‌خواند؛ در ادامه بدو می‌گوید اگر خواهان بازپس گرفتن شهرهای ایرانی، تا من به افراسیاب نامه بنویسم و از وی بخواهم تا شهرهایی را که از ایران گرفته است از ترکان خالی کند تا این کین‌خواهی تمام شود؛ سپس در همین نامه نام این شهرهای مرزی را (از جمله گرچگان، فاریاب، اندراب، بامیان، پنجه‌پیر و ...) که جملگی در امتداد جیحون و از آن ایران است برمی‌شمارد (همان، ج ۴: ۷۱ و ۷۲).

فردوسی همچنین در هنگام سخن راندن از خاقان چین، گستره حکمرانی وی را این‌گونه معرفی می‌کند:

چو خاقان چینی نبود از مهان گذشته ز کسری بگرد جهان

همان تا لب رود جیحون ز چین برو خواندندی به داد آفرین

(همان، ج ۷: ۲۳۵)

مرز بودن جیحون در بخش تاریخی شاهنامه بیشتر نمایان است؛ از جمله مهم‌ترین ابیاتی که در آن آشکارا از جیحون به نام «میانجی» یاد شده است یکی در داستان پادشاهی بهرام گور است؛ چون شاه چین از این خبر آگاهی یافتند که دل بهرام، به بازی اندر است و کار ملک را به یک سو نهاده است، بر ایران تاختن می‌گیرد؛ ردان، پهلوانان و بزرگان پیش بهرام از وی شکوه می‌آغازند؛ بهرام سوگند یاد می‌کند که «ایران نگه دارم از چنگ گرگ»؛ وی پس از طی ماجراهایی شاه چین و سیصد نفر از پهلوانانش را اسیر می‌کنند و شکستی سخت بر آنان وارد می‌سازند؛ پس از آن به شهرهای توران لشکر می‌رانند و در نهایت پس خواهش‌گری تورانیان با ایشان از در آشتی در می‌آید و مرز قدیم توران و ایران را بدان‌ها یادآور می‌شود و میل‌هایی از سنگ و گچ در حدود جیحون برمی‌آورد:

برآورد میلی ز سنگ و ز گچ که کس را به ایران ز ترک و خلج

نباشد گذر جز به فرمان شاه همان نیز جیحون میانجی به راه

(همان، ج ۶: ۵۳۳)

و فردوسی هنگام روایت پادشاهی پیروز یزدگرد بار دیگر به این داستان مرزگذاری در کنار جیحون اشارت می‌کند؛ بنا به گفته فردوسی پیروز پادشاهی مبارز و گاه عادل بود؛ اما وی عهد و پیمانی را که بهرام گور با تورانیان در خصوص مرز جیحون بسته بود، بگسست؛ خوش‌نواز حاکم توران و هیطالیان به پیروز پیام می‌دهد که عهد نیاکان تو این نبود و تو نشان بزرگی را به خاک افکندی (همان، ج ۷: ۲۰ و ۲۱).

خوش‌نواز چون بیدادگری پیروز را می‌بیند:

بیاورد لشکر به دشت نبرد همان عهد را بر سر نیزه کرد

که بستد نیایش ز بهرامشاه که جیحون میانجی است ما را به راه

(همان، ج ۷: ۲۲)

ناگفته نماند که در بخش اساطیری شاهنامه هر جا نامی از گذشتن از آب آمده است، بیشتر همین جیحون را پیش چشم داشته است.

۲-۶. مرزهای شرقی در نزد مورخان صفوی

نویسندگان تاریخ‌های عمومی و تا حدودی سایر مورخان این دوره در یادکرد شاهان پیش از اسلام ایران، روایت‌های شاهنامه را پیش چشم داشته‌اند؛ یکی از موضوعات بسیار مهم شاهنامه که این نویسندگان پس از شکل‌گیری دولت صفوی و وحدت سرزمینی کم و بیش بدان توجه داشتند، ایران و مرزهای آن بود؛ این مورخان که اغلب آن‌ها از نزدیکان ویژه تاجوران و شاهزادگان صفوی به شمار می‌رفتند، کتاب‌های خود را به شاهان این سلسله پیش کش می‌کردند و در واقع الگوهای ذهنی شاهان را در خصوص مرزهای سرزمین ایران - دست کم در شرق و غرب - شکل می‌دادند؛ همان‌گونه که پیشتر گفته شد، نویسنده حیب السیر حدود ایران را از کنار دجله و فرات تا جیحون می‌داند؛ جیحون مرزی است که این نویسنده به پیروی از شاهنامه در تمام تاریخ خود به آن توجه ویژه‌ای دارد؛ او در جلد سوم هنگام روایت هلاکوخان این‌گونه می‌گوید: «هلاکو خان در اوایل ایام دولت برادر خویش منکو قآن فی شهر ذیحجه سنه ثلث و خمسین و ستمائه از آب آمویه گذشته قدم بر اراضی ایران نهاد» (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۳: ۹۴). او هر لشکری را که از آن سوی جیحون بدین سوی آمد، سپاه توران می‌خواند (همان: ۳۳۵)؛ همچنین خواندمیر هنگام روایت داستان‌های ملی ایران، در چند جا بر میانجی بودن جیحون به عنوان مرز ایران و توران یاد می‌کند؛ از جمله: در حمله افراسیاب به ایران (همان، ج ۱: ۱۸۵)؛ در داستان سیاوش (همان: ۱۹۳)؛ در داستان فرار کیخسرو به ایران (همان: ۱۹۴)؛ در داستان اردشیر بابکان (همان: ۱۳۶ و ۲۲۲)؛ در داستان بهرام گور (همان: ۲۳۵).

قاضی احمد غفاری نیز از دیگر نویسندگانی است که روایت‌های شاهنامه در خصوص مرزهای ایران زمین توجه ویژه‌ای دارد؛ وی می‌گوید که در زمان کی‌قباد، جیحون میان ایران و توران حد و مرز شد (غفاری، ۱۳۴۳: ۱۲ و ۲۹)؛

اندکی پس از قاضی احمد غفاری، امین احمد رازی نیز در تألیف ارزنده خود، هفت اقلیم حدود ایران را این‌گونه معرفی می‌کند: «ایران زمین در وسط اقلیم سبعة افتاده. شرقی اش ولایت سند و کابل و ماوراءالنهر و خوارزم است تا حدود سقسین و غربی اش ولایات روم و تکفور و سیس و شام و شمالی اش آس و روس و چرکس و دشت خورک که آن را دشت قبچاق خواندد و آلان که فرنگستان را گویند و فارق میان ولایات ایران زمین قلعه اسکندر است و بحر خزر که بحر گیلان و مازندران نامند و جنوبی اش بیابان نجد است که به راه مکه واقع شده است» (رازی، ۱۳، ج ۱: ۸۳).

نویسنده رساله مختصر و مفید، محمد مستوفی بافقی (زنده به ۱۰۹۱ ق.) نیز جیحون را مرز شرقی ایران می‌داند؛ اما گفته او که از روی کتاب نزهةالقلوب مستوفی نگارش یافته، در مورد مرز غربی ایران مبتنی بر شاهنامه نیست چرا که وی مرز غربی ایران را قونیه عنوان کرده است: «طول ایران از قونیه روم است تا جیحون بلخ» (مستوفی بافقی، ۱۳۹۶: مقدمه ایرج افشار).

۳-۶. کنش‌های شاهان صفوی در خصوص مرزهای شرقی

از نگاه نویسنده این جستار، بررسی بیشتر روایت‌های لشکرکشی شاهان صفوی به شرق و شمال شرق ایران، جنگ‌های آنان با ازبکان و نیز مکاتبات تاریخی دو طرف با یک‌دیگر - دست کم از شاه اسماعیل تا شاه عباس - بیان‌گر دو نکته جالب توجه است که شاید هر دوی این نکات تا اندازه زیادی متأثر از روایت‌های شاهنامه است:

نخست عدم تجاوز شاهان صفوی بدان سوی جیحون و دیگر مسئله شباهت ساختاری برخی از خواب‌های شاهان صفوی به شاهنامه است؛ آن‌هم در حین لشکرکشی به شرق و در کنار مرزهای شرقی ایران.

۶-۳-۱. عدم تجاوز شاهان صفوی به آن سوی جیحون:

همان‌گونه که پیشتر روشن شد، شاهان صفوی به واسطهٔ موّرخان دانایی چون خواندمیر و دیگران، نسبت به مرزهای سرزمینی به نام ایران، آگاهی نسبی داشته‌اند؛ این آگاهی سبب آن شده بود که آنان حتی در اوج اقتدار نیز به مرزهای ایران بسنده کنند و بدان سوی جیحون لشکر نرانند؛ این در حالی است که پادشاهان عثمانی یا ازبکان و ... که در آن روزگار کز و فرّی داشتند، هیچ‌یک مرز تعریف شدهٔ ویژه‌ای برای خود قائل نبودند و به بهانهٔ اسلام‌گستری و ... به هر جا که می‌خواستند لشکر می‌راندند.

هنگامی که شاه اسماعیل شهرهای مرکزی ایران را زیر نگیں خویش درآورده بود، شهرهای خراسان بزرگ از هرات گرفته تا غربی‌ترین بخش‌های آن زیر سم ستوران لشکر محمدخان شیبانی مشهور به شیبک‌خان بودند او هر از چندگاهی، با نخوت هرچه تمام به شاه اسماعیل نامه می‌نوشت و شاه جوان را به سخره می‌گرفت؛ پس از آن که شاه اسماعیل حاکمیت خود را در غرب، مرکز و نواحی جنوبی ایران تثبیت کرد، به فکر دور کردن شیبک‌خان از خراسان افتاد و در سال ۹۱۶ ق. به خراسان لشکر راند؛ شاه اسماعیل و خان محمد شیبانی پیش از جنگ، نمایندگانی را به سوی یک‌دیگر می‌فرستند تا شاید از جنگ پیش‌گیری شود؛ در گفت‌وگویی که میان رسولان شاه اسماعیل اول و شیبک‌خان در گرفت، آن‌ها از شیبک‌خان می‌خواهند به مرزهای تاریخی خود برگردد و دلیل این امر را هم این‌گونه بیان می‌کنند: «اکنون این فقیران که آمده‌ایم ابلاغ می‌رسانیم که خان به مملکت ماوراءالنهر که قدیمی ایشان است روند؛ و این مملکت که دایم به فرمان پادشاه ایران بوده‌اند گذارند» (منشی قزوینی، ۱۳۷۸: ۱۲۷)؛ قاضی احمد قمی ضمن ارائهٔ نکته‌های نوی از این داستان، خاطر نشان می‌کند که شاه اسماعیل پیش از حرکت به سوی خراسان برای جنگ با شیبک‌خان دو بار قاضی نورالله اندلسی و یک بار شیخ محیی الدین احمد شیرازی مشهور به شیخ زادهٔ لاهیجی را به رسالت به سوی شیبک‌خان فرستاد و به وی یادآوری کرد که «خراسان حقیقتاً داخل ممالک محروسه^۹ است و سلاطین ایران داشته‌اند» شایسته است که شیبک‌خان «به بلاد ماوراءالنهر قناعت نماید که ملک قدیمی ایشان است» (قمی، ۱۳۹۴: ۱/ ۱۰۱)؛ خان محمد همچنان بر سر نخوت خویش می‌ماند و شاه اسماعیل را از جنگ، گریز و گزیری نمی‌ماند؛ در جنگی که میان شاه اسماعیل و محمد شیبانی درمی‌گیرد، محمد شیبانی کشته می‌شود و حاکمیت هرات، بلخ و دیگر بلاد خراسان بزرگ آن زمان بر شاه اسماعیل مسلم می‌شود؛ شاه اسماعیل جوان پس از کشتن شیبک‌خان و «فرستادن هر عضوی از اعضاء او به جهت سلاطین» و قدح از کاسهٔ سر وی ساختن، مرزهای شرقی ایران را تا کنار جیحون گسترش داد (حسینی استرآبادی، ۱۳۶۶: ۴۶ نیز قزوینی، ۱۳۸۳: ۳۴)؛ آن‌گونه که از اسناد برمی‌آید شاه اسماعیل را سودای گرفتن ماوراءالنهر در سر نبود؛ اما از آنجا که از عدم لشکرکشی کین‌ورزانهٔ خان‌های ازبک اطمینانی نداشت، مدتی را در هرات، ماندگار می‌شود تا در صورت ضرورت به ممالک آن سوی جیحون لشکر براند؛ عبیدخان و تیمورسلطان فرزند شاه بیگ‌خان (محمد شیبانی) که حاکم آن نواحی بودند، اظهار فرمانبرداری می‌کنند به این شرط که «خداً عتبهٔ عالیه از نهر آمویه تجاوز نمایند» (خواندمیر، ۱۳۷۰: ۷۳). از همین رو پیمان می‌بندند «آب آمویه خط استوای مرکز خاک گردیده هر جا از آب در آن جانب باشد در حیطة اختیار و فرمان‌روایی سلاطین درآید و آنچه در این طرف باشد هیچ‌کس از حکام آن جانب به گمان تصرف دیده نگشاید» (امینی، ۱۳۸۳: ۳۶۷).

باری به هر روی از بررسی روایاتی از این دست چنین بر می‌آید که شاید روایت‌های شاهنامه و دیگر متون حماسی، در بازتعریف مرزهای ایران در آن زمان مورد نظر بوده‌اند و مبنای تقسیم‌بندی مرزهای جغرافیایی ایران آن زمان بوده‌اند؛ همان دیدگاه اسطوره‌ای که بر مبنای آن، فریدون جهان را میان فرزندان خویش، سلم و تور و ایرج بخش کرد؛ چنانکه در بیشتر این منابع ممالک تحت تصرف عثمانیان را روم و ممالک تحت تصرف ازبکان و تاجیکان را توران می‌خواندند. این نگاه تنها ویژهٔ حاکمان ایران نبود؛ بلکه حاکمان ازبک و گاه عثمانی هم با همین نگاه اسطوره‌ای به تقسیم‌بندی‌های سرزمینی می‌نگریستند؛ چنان که در نامه‌ای هم که عبیدالله‌خان ازبک در جواب سلطان سلیم یکم، فرزند سلطان بایزید دوم عثمانی، می‌نویسد، وی ضمن تشبیه

شاه اسماعیل و نجم ثانی به سگ اکبر و سگ اصغر، توضیح می‌دهد چگونه لشگر سرخ سران و قزلباشان صفوی از ایران به جانب توران آمده‌اند و از آب آمویه گذر کرده‌اند و کشتار و بیداد را به بی‌نهایت رسانده‌اند: «مع هذا کلب اصغر ... به سرداری لا بل به سر به داری با موازی هشتاد هزار سوار سرخ سر ناهموار از ایران به پریشانی تورانیان پرداخته بعد از عبور از آب آمویه بسیار شهر و نواحی را به قتل عام سفیر نفیر روز قیام داده (فریدون بیگ، ۱۲۷۴، ج ۱: ۳۷۷ تا ۳۷۹).

تعداد دفعات تجاوز شاهان صفوی در دوران سلطنت خود از این مرز اسطوره‌ای مبتنی بر شاهنامه، بسیار نادر بود؛ تنها تجاوز سپاه قزلباش از این مرز، ظاهراً عبور یاراحمد خوزانی معروف به امیرنجم ثانی برای یاری رساندن به بابر و بیرام بیگ است؛ که البته کشتار بیش از حد امیرنجم ثانی، به ویژه بدعهدی او با حاکم و بزرگان قلعه و نیز کشتار همه سادات آن ناحیه که به مسجد جامع شهر پناه برده بودند، اسباب دل‌سردی و روی‌گردانی امیران و سربازان لشکرش را فراهم ساخت؛ از دیگر سو حاکمان ازبک‌جملگی به مقابله وی رفتند و او را از پای درآوردند و پس از آن برای غارت شهرهای خراسان به این سوی جیحون لشکر می‌کشند (واصفی هروی، ۱۳۴۹، ج ۱: ۱۵۵ نیز قزوینی، ۱۳۱۴: ۲۵۳ و ۲۵۵ همچنین راقم سمرقندی، ۱۳۸۰: ۱۱۶ همچنین نک به منشی قزوینی، ۱۳۷۸: ۱۳۰ و واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۲۱۵ تا ۲۱۹ و نیز عالم‌آرای صفوی، ۱۳۵۰: ۴۲۳ و نیز امینی، ۱۳۸۳: ۳۹۷).

نویسنده عالم‌آرای صفوی هنگام روایت کشته شدن نجم ثانی، شاه اسماعیل را به رستم تشبیه کرده است که به خون‌خواهی نجم ثانی بر آن است که خاک ترکستان بر باد دهد؛ او از زبان جانی بیگ سلطان بلخ این‌گونه می‌گوید: «چه خاک بر سر کنیم که شهریار ایران به خون نجم ثانی قسم یاد نموده است که نه ترکستان را بگذارد و نه دشت را، تمام را به قتل آورده قتل عام نماید که قتل عام چنگیزیان به گرد آن نرسد. حال برخیز تا خود را به بیشه چین اندازیم یا آن‌که در دریای چین گم‌نام شویم...» (عالم‌آرای صفوی، ۱۳۵۰: ۴۲۹). با تمام این توصیفات شاهنامه‌ای، شاه اسماعیل تنها به بازپس‌گیری شهرهای خراسان تا جیحون کفایت می‌کند و به آن سوی آب جیحون لشکر نمی‌کشد (خواندمیر، ۱۳۷۰: ۷۵ تا ۸۴).

شاه طهماسب نیز با وجود تمام دست‌درازی‌های عبیدالله خان و دیگر حکام ازبک که گاه به قحطی‌های بزرگی در هرات و سایر نواحی خراسان منجر می‌شد، هیچ‌گاه به آن سوی آب جیحون / آمویه دریا لشکر نبرد و به مرزهای سرزمینی خود بسنده کرد؛ پس از مرگ شاه طهماسب و کشمکش‌های درونی دربار صفوی، ازبکان دوباره شهرهای خراسان را به باد زهب و غارت گرفتند؛ این امر تا بر تخت نشستن شاه عباس ادامه داشت؛ شاه عباس پس از سامان دادن دربار و کوتاه کردن دست افرادی همانند مرشدقلی خان و دیگران به خراسان لشکر کشید؛ وی در یکی از نامه‌های خویش در جواب عبدالؤمن خان ازبک که خواهان صلحی همانند سلطان حسین میرزای بایقرا و اوزن حسن است، او را به صلحی همانند آنچه میان شاه طهماسب و پادشاهان ماورا التهر و کسکن قرا سلطان و پیرمحمدخان و... دعوت می‌کند؛ در آخر هم با ابیاتی از شاهنامه او را به مبارزه دعوت می‌کند:

بینیم تا اسب اسفندیار سوی آخور آید همی بی‌سوار
و یا باره رستم جنگ‌جوی به ایوان نهد بی‌خداوند روی
(فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۵: ۳۷۹)

جالب است که عبدالؤمن خان نیز پس از ادعای داشتن مُلک خراسان با تحریف و دگرگون ساختن بیتهی از شاهنامه، بزرگی ملک و لشکرش را به رخ شاه عباس می‌کشد و به او تعریض می‌زند:

ز دریا به دریا سپاه من است جهان زیر پرّ کلاه من است

(نوابی، ۱۳۶۷، ج ۱: ۲۴۰ نیز برای آگاهی بیشتر از لشکرکشی شاه عباس به خراسان، نک: افوشه‌ای، ۱۳۷۳: ۵۷۹ تا ۶۰۴).

ناگفته نماند در دوران کوتاه پادشاهی شاه اسماعیل دوم و چند سال حکومت شاه محمد خدابنده اساساً به مرزهای شرقی و تجاوزات ازبکان توجّه چندانی نمی‌شد؛ اما همان‌گونه که دیده شد در دوران شاه عباس اول، این رویکرد دگرگون شد؛ با این وجود در تمام دوران وی نیز با تمام اقتداری که از خود نشان داد به دیگر سوی جیحون لشکر نراند؛ چنان‌که در جنگ میان او و باقی‌خان ازبک در شانزدهمین سال تاج‌گذاری شاه عباس، با اینکه بخت با ایرانیان یار بود و سپاهیان ایران پیروز شدند، اما شاه صفوی هیچ‌گاه به آن سوی جیحون لشکرکشی نکرد چرا که شاه عباس بر آن بود که لشکر ایران «به جنگ و قلعه‌گیری نیامده‌اند» (حسینی استرآبادی، ۱۳۶۶: ۱۷۴)؛ از همین رو تنها در جهت تثبیت مرزهای ایران کوشیدند و پس از عقب راندن ازبکان مبنای مرزی را بر همان قواعد پیشین که در زمان «سلاطین علّیین آشیان» استوار شده بود، دوباره بنیاد نهاد و معاهده صلحی میان دو دولت استوار ساخت (شاملو، ۱۳۷۱، ج ۱: ۲۰۱).

در نواحی جنوب شرق نیز وضع همین‌گونه بود و پادشاهان صفوی هیچ‌گاه از مرزهای اسطوره‌ای ایران چشم‌پوشی نمی‌کردند؛ چنان‌که با تمام روابط گرمی که با دولت بابرین داشتند، در یکی از مهم‌ترین مرزهای خود با آنان، یعنی قندهار که در شاهنامه جزو ایران است (نک به داستان «دوازده رخ» در شاهنامه، ۱۳۸۶، ج ۴: ۷۲) هیچ‌گاه با آنان مماشات و چشم‌پوشی نکردند؛ در روایت پناه آوردن همایون پادشاه (سال ۹۵۰ ق.) به شاه طهماسب نیز، زمانی که پس از مهمان‌نوازی شاهانه شاه طهماسب از او، و نیز پس از آنکه همایون پادشاه از نواحی عراق عجم و آذربایجان و ... دیدن کرد، شاه طهماسب او را با خلعت‌های شاهانه و در خور به همراه سپاهی از قزلباش برای به دست آوردن سرزمین‌های از دست رفته‌اش به هندوستان می‌فرستد به شرط این‌که پس از فتح دوباره هندوستان، همایون پادشاه قندهار را به ایران بازگذارد (قمی، ۱۳۹۴، ج ۱: ۳۰۹)؛ بوداق‌خان قاجار که امیری سپاه قزلباش را به عهده گرفته است پس از یاری رساندن به همایون پادشاه در فتح قندهار از فرصت به‌دست‌آمده استفاده می‌کند و می‌کوشد که قندهار را ضمیمه قلمرو ایران سازد (خواندمیر، ۱۳۷۰: ۷۵ تا ۸۴). که البته با مخالفت همایون پادشاه و سایر امرای او رو به رو می‌شود تا این‌که بعدها شاه طهماسب برادرزاده‌اش، سلطان حسین میرزا و علی سلطان والی شیراز را مأمور فتح قندهار می‌سازد و پس از مدتی جنگ، آن را به چنگ می‌آوردند.

این امر بعدها چنان برای شاه عباس مهم بود که در نامه‌ای به شاه سلیم یا همان شاه جهانگیر، فتح قندهار را نه تجاوز به مرزهای دولت گورکانی، که بازپس‌گیری مُلک موروث ایران می‌داند:

بعد از سنوح قضیه ناگزیر نواب جنت مکان علّیین آشیان شاه بابام انار الله برهانه چه قسم قضایا در ایران روی داده بعضی ممالک از تصرف منسوبان این دودمان ولایت مکان بیرون رفته بود... چون این نیازمند درگاه بی‌نیاز مقلد امور سلطنت شد، به یمن توفیقات الهی و حسن توجه دوستان، انتزاع جمیع ملک که در تصرف مخالفان بود نموده و قندهار که در تصرف گماشتگان آن والا دودمان بود و ایشان را از خود می‌دانستیم متعرض آن نشده از عالم اتحاد و برادری مترصد بودیم که ایشان نیز به طریق آبا و اجداد جنت مقام خود در تفویض آن توجه مبذول فرمایند. چون به تغافل گذرانیدند مکرر به نامه و پیغام و کنایه و صریح تصریح طلب آن نمودیم ... ایشان مضمون حکم و پیغام مصلحت انجام را به گوش حقیقت نیوش نشنیدند... چون بیش از این مسامحه گنجایش نداشت، با وجود عدم اسباب قلعه‌گیری، لشکر قزلباش به تسخیر قلعه مشغول شدند... (نوابی، ۱۳۶۷، ج ۳: ۴۱۹ نیز نک به: منشی، ۱۳۹۳، ج ۳: ۹۷۴ همچنین نک به حسینی استرآبادی، ۱۳۶۶: ۲۱۹).

۶-۳-۲. همانندی ساختار روایی برخی از خواب‌های شاهنامه و خواب‌های شاهان صفوی

شاید دومین نکته قابل تأمل در متون صفوی، همخوانی ساختار روایات برخی خواب‌های شاهنامه و خواب‌های عده‌ای از شاهان صفوی است که برای دفاع از ایران به شهرهای کرانه جیحون لشکر کشیده بودند؛ هر دوی این خواب‌ها به گونه‌ای پیش‌آگاهی و هشدار دهنده‌اند نسبت به «پابندی به پیمان‌نامه مرزی». با این تفاوت که خواب‌های شاهان صفوی برخلاف خواب‌های شاهان و پهلوانان شاهنامه از پیچیدگی سمبولیک، نمادین و خاصی برخوردار نیستند (برای آگاهی از ساختار خواب‌های شاهنامه نک به گلی، ۱۳۸۹: ۷۳ تا ۹۲) و در بیشتر آن‌ها تنها روان پاک ائمه معصومین علیهم‌السلام است که بر شاهان ظاهر می‌شوند و آن‌ها را راهنمایی می‌کنند.

در شاهنامه می‌بینیم که افراسیاب پیمان مرزی را در نوشته و خبر چون به کاووس شاه می‌رسد، لشکری از گردان ایران زمین را به فرماندهی سیاوش به کرانه جیحون گسیل می‌دارد؛ شب‌هنگام افراسیاب در خواب بیابانی بی‌آب و علف را می‌بیند که پر از ماران و عقابان است؛ در حالی که سرهای سردارانش را گردان ایرانیان بر نیزه کرده‌اند و بادی هول، پرچمش را سرنگون ساخته است. در ادامه در این خواب افراسیاب دست بسته به سراپرده شاهی برده می‌شود و در آنجا جوانی ماه‌روی او را به دو نیم می‌کند؛ خواب‌گزاران خواب او را این‌گونه تعبیر می‌کنند که لشکرکشی او به ایران زمین و نادیده گرفتن پیمان‌نامه مرزی، پیامدی جز بر باد شدن پادشاهی‌اش و ویرانی توران به دنبال نخواهد داشت؛ بنابراین افراسیاب از در آشتی باز می‌آید... (نک به فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۲: ۲۴۸).

شاه اسماعیل نیز پس از کشته شدن امیرنجم ثانی به قصد خون‌خوانی او، به شرق کشور لشکر می‌راند؛ چون خبر به عبیدالله خان و دیگر خان‌ها می‌رسد دست به دامان قاسم خان، خان بزرگ دشت قباچاق می‌شوند و او نیز لشکری گران به سرداری فرزند خویش به کناره جیحون می‌فرستد؛ پیش از رویارویی با لشکر گران ازبکان، از ستاره‌شماران می‌خواهد که آخر این جنگ را پیش‌گویی کنند؛ آنان به وی می‌گویند که: «اسماعیل والاحاه... آن دیو دژم [فرزند قاسم خان] را در پیل بند اجل مات سازد [اما این واقعه زمانی رخ می‌دهد] که در زمین ایران در این سوی آب جیحون بوده باشد نه در اراضی توران در آن سوی آب؛ پس شاه اسماعیل فرمود در ساعت سپاه دریا دل قزلباش برگردیدند و از جسر جیحون که در طرف حصار بود برگردید» (همان: ۴۳۵). پس از این پیروزی بزرگ، شاه اسماعیل هیچ‌گاه لشکر بدان سوی جیحون نکشید. خانان ترکستان، عبدالرحیم نقشبندی را با چندین ریش سفید دیگر به میانجی‌گری به سوی شاه اسماعیل روانه کردند و از وی درخواستند که «ملک موروث» آنان (آن سوی جیحون) را بدیشان ببخشد؛ شاه اسماعیل از سر تقصیر ایشان درگذشت و گفت که وی را به ملک ترکستان و توران نیازی نیست؛ به شرطی که عبیدالله خان و دیگر امرای ازبک قسم یاد کنند که هیچ‌گاه از جیحون بدین سوی لشکر نکشند و اگر این پیمان را به دست فراموشی سپارند زن ایشان بر آن‌ها حرام باشد (همان: ۴۵۱) که البته به گونه‌ای یادآور همان داستان صلح بهرام است.

خواب‌های پیش‌آگاهی دهنده در متون تاریخی دوره صفویه بسیارند به‌ویژه در زمان شاه طهماسب که به قول و تعریض مؤلف خلاصه‌التواریخ «هنگامه شیوع خواب‌ها بود» (قمی، ۱۳۹۴، ج ۱: ۲۷۰)؛ چنان‌که پس از محاصره هرات به دست عبیدالله خان ازبک و کشته شدن بسیاری از مردمان آنجا به سبب قحطی، شاه طهماسب به خراسان و هرات لشکر می‌کشد؛ عبیدالله خان ازبک با شنیدن آمدن لشکر شاه طهماسب، بدان سوی جیحون بازپس می‌نشیند؛ شاه طهماسب آن‌گونه که خود می‌گوید در تهیة اسباب لشکرکشی به ماوراءالنهر است که در عالم رؤیا امام علی علیه‌السلام او را از این کار باز می‌دارد و به او می‌گوید که «در آن طرف آب هیچ نیست؛ هرچه هست در این طرف آب است» (خواندمیر، ۱۳۴۳: ۲۳) و از وی می‌خواهد به ماوراءالنهر نرود و فتنه بزرگ‌تر را که اولامه سلطان است دفع کند (حسینی، ۱۳۷۹: ۱۱۶ نیز برای اطلاع بیشتر از فتنه اولامه نک به عبدی بیگ شیرازی، ۱۳۶۹: ۷۷ تا ۷۳).

۷. مرزهای غربی ایران

مرزهای غربی پرچالش‌ترین مرز ایران از نخستین سال‌های به وجود آمدن دولت صفوی تا پایان آن بود؛ امپراتوری قدرتمند عثمانی همواره از زمان سلطان بایزید مشکلی بزرگ برای ایران بود؛ در سال ۹۲۲ ق. سلطان سلیم اول با لشکرکشی به مصر، شام و حجاز دستگاه خلفای عباسی مصر را برچید و عنوان خلیفگی مسلمین، کلیددار حرمین شریفین و ... را به خود داد (نک به نوایی، ۱۳۶۸: ۹۰ و ۹۱) و با تکیه بر این عنوان، هرچه بیشتر به نام دین در سایر سرزمین‌ها ترک‌تازی کرد.

یکی از این مرزها، مرزهای سرزمینی ایران بود؛ عثمانی‌ها خوب می‌دانستند که جامعه آن روزگار چه در ایران چه سایر نواحی - تا چه اندازه دینی است؛ از همین رو همواره می‌کوشیدند با دستاویز قرار دادن دین و تأکید بر اُمت‌گرایی اسلامی، یا به تعبیر استاد شفیع کدکنی «وطن اسلامی» (نک به تلقی قدما از وطن، ۱۳۵۲: ۵)، ضمن بددین جلوه دادن شاهان و کارگزاران دولت صفوی، آنان را مجوس، نامسلمان و ... جلوه دهند و در همین راستا همسایه شرقی خود را نه کشور ایران، بلکه بلاد شرقی اسلام بخوانند (نوایی، ۱۳۶۸: ۲۸۷) تا راه را برای دست‌اندازی به آن هموار سازند؛ چنان‌که در این راه به حاکمان تاجیک (نک: فریدون بیگ، ۱۲۷۴، ج ۱: ۳۷۷ - ۳۷۴) و سایر حاکمان محلی از جمله شاه رستم (همان: ۳۹۳)، مراد آق‌قویونلو و اعیان و سران تبریز (همان: ۳۸۳، ۳۹۰ و ۳۹۱) حاکم شروان، شیخ ابراهیم و یکی از حاکمان گیلان (همان: ۳۳۶ تا ۴۳۷ و نیز ۴۴۷ تا ۴۴۶) و حکام مازندران (همان: ۴۳۵) و غیره نامه می‌نوشتند و آنان را تحریک می‌کردند.

شاهان صفوی نیز با توجه به پایگاه دینی خود از همان ابتدا بسیار بر شیعه‌گستری تأکید داشتند؛ اما همان‌گونه که دیده شد، شاید پیشامدهای گوناگون از جمله جنگ با ازبکان، جنگ چالدران و ... آنان را به این نتیجه رساند که می‌بایستی در کنار اندیشه دینی، بر عنصر دیگری که میان ایرانیان هم‌گرایی بیشتری در برابر دشمنان بیرونی ایجاد کنند، تأکید کنند؛ از همین رو همان‌گونه که گفته شد آنان کوشیدند با استفاده از شاهنامه، نام ایران را برجسته‌تر از گذشته نشان دهند و مرزهای ویژه این سرزمین را از نو ترسیم کنند.

ناگفته نماند اگر این سخن مینورسکی^۱ درست باشد که هسته نخستین دیدگاه دینی صفویان به آنچه که در نزد اهل حق / یارسان است، نزدیک باشد (مینورسکی به نقل از خواندمیر، ۱۳۶۸: ۴۱) می‌توان یکی دیگر از دلایل گرایش صفویان به شاهنامه را از همین راه دنبال کرد؛ چرا که درهم تنیدگی عرفان، حماسه و نیز تأثیرپذیری عرفای این گروه از شاهنامه، امری روشن است؛ از همین رهگذر بسیاری از عرفای این گروه که نوشته‌ای از آنان به جای مانده است، یا شاهنامه را به زبان‌های محلی خود برگردانده‌اند یا در نوشته‌های خود آن را پیش چشم داشته‌اند (نک به سلطانی، ۱۳۹۵: ۶۱ و نیز حسینی، ۱۳۹۷: ۲۱۲ و همچنین حسینی، ۱۴۰۰: ۳۱ تا ۳۶). ناگفته نماند که برخی از پژوهشگران، صفویان را دارای نژادی گُرد معرفی کرده‌اند (رزین کوب، ۱۳۸۴: ۶۴۵).

باری به هر روی باید دید که مرزهای غربی ایران در شاهنامه کجاست و دیگر اینکه دیدگاه مورخان صفوی تا چه اندازه برآمده از شاهنامه است و در نهایت سیاست‌های مرزی شاهان صفوی تا چه اندازه در راستای این الگو است.

۷-۱. مرزهای غربی در شاهنامه

شناخته‌شده‌ترین مرز غربی ایران در شاهنامه همانا دو رود دجله و فرات است؛ رودهایی که از کوه‌های توروس ارمنستان سرچشمه می‌گیرند و در آخر ارون‌رود را تشکیل می‌دهند و با تشکیل یک دلتا و چند مشرب به خلیج فارس می‌ریزند (دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی ذیل کلمه «فرات»). از آنجا که

گزارش شاهنامه از این مرز بیشتر در بخش تاریخی شاهنامه ذکر شده است و با روایات تاریخی هم‌خوانی بیشتری دارد. مروری هرچند کوتاه، بر تاریخ مرزهای غربی ایران پیش از اسلام، بایسته می‌نماید؛ رود فرات نخستین بار در دوران اشکانی - دوران فرهاد چهارم - به عنوان مرز ایران و روم تثبیت شد و تا آخر دوران اشکانی همچنان فرات به عنوان مرز ایران و روم مرز ماندگار بود (ولسکی^{۱۱}، ۱۳۸۶: ۲۱۴ و ۲۱۵ نیز نک به بیوار^{۱۲}، ۱۳۷۳، ج ۳: ۱۴۲). بعدها اردشیر بابکان در دوران ساسانی نیز تمام این مناطق را تا سرحد فرات میراث حاکمیت ایران می‌دانست (نک: Herodian, 1961: 155 - 157) و در قرارداد سال ۲۴۲ م. میان شاپور یکم و فیلیپ روم دوباره تثبیت شد (Schmitt: 426). در قرارداد سال ۲۹۸ م. این مرز به دنبال تضعیف دولت ساسانی در دوره نرسی، به دجله کاهش می‌یابد (روم و ایران، ۱۳۸۶: ۱۰۶) و مناطق میان دو رود به عنوان منطقه حائل دو قدرت قرار می‌گیرد؛ در دوران شاپور دوم ایرانیان به دنبال بازگرداندن نواحی از دست‌شده خود در زمان نرسی و حتی احیای حدود امپراتوری هخامنشی بودند (Ammianus Marcellinus, 1894: 133 - 136). که در نهایت در سال ۳۵۹ م. شهرهای آمد (دیاربکر)، سنجار و نصیبین که از مهم‌ترین شهرهای میان رودان بودند، به تصرف شاپور دوم درآمد و جنگ‌های بعدی امپراتور یولین نه تنها راه به جایی نبرد بلکه به قرارداد صلح سال ۳۶۳ م. منجر شد (Dodgeon, 1991: 439 و نیز نک به مقاله Shapur II در ایرانیکا). وضع در ارمنستان هم که سر منشأ این دو رود بود، همیشه بر یک منوال نبود و این سرزمین گاه در دست ایران بود و گاه در دست روم. اما در توافق صلح سال ۳۷۷ م. میان شاپور دوم و امپراتور والنس، بخش غربی به رومیان و بخش شرقی، که بسیار بزرگ‌تر بود، به ساسانیان تعلق گرفت (وینتر و دیگناس، ۱۳۸۶: ۷۷). از این دوران تا پایان قرن پنجم میلادی تنش آنچنانی میان دولت‌های ساسانی و روم شکل نگرفت؛ در سال ۴۲۸ م. این استقلال اندک ارمنستان هم از میان رفت و ارمنستان به صورت یکی از ایالت‌های دولت ساسانی درآمد (Armeno - Iranian Relation in Pre - Islamic Period).

در دهه‌های نخستین قرن ششم میلادی با وجود تلاش ایرانی‌ها برای صلح با روم، برخی از پیشامدها موجب شد تا قیاد اول در سال‌های ۵۲۹ تا ۵۲۱ م. به شهرهای مرزی در سواحل رود فرات، از جمله رقه حمله برد که البته با مرگ قیاد ناتمام ماند (پرو کوپپوس^{۱۳}، ۱۳۸۲: ۳۲). در دوره خسرو انوشیروان، دو قدرت ایران و روم به دلیل درگیری‌های داخلی خود - قیام مزدکیان در ایران و قیام نیکه در روم - به صلح با یک‌دیگر تن دادند (فرای^{۱۴}، ۱۳۸۲: ۲۵۱). اما در سال ۵۴۰ م. خسرو انوشیروان که از قدرت یوستی نین پادشاه روم، هراس داشت، اندیشناک شد و چاره را در آن دید که به مرزهای روم لشکر براند؛ از همین رو در بهار همین سال شهرهای کرانه فرات تا مرکز سوریه را مورد حمله قرار داد که در نتیجه آن پادشاه روم، که در آن هنگام لشکرش در غرب امپراتوری روم مشغول جنگ بود، به پذیرش صلح تن داد (پرو کوپپوس، ۱۳۸۲: ۶۰ - ۶۱). از دست شدن شهرهای مرزی بر امپراتور روم گران آمد و کوشید با فرستادن لشکری آن‌ها را دوباره به چنگ آورد؛ اما کوشش‌های او راه به جایی نبرد و در سال ۹۴۳ م. رومیان به سختی شکست خوردند و به توافق صلح ۵۴۵ م. منجر شد (همان: ۷۳ - ۷۵). این توافق نامه در چهارمین سال خود - به سبب اتحاد رومیان - از سوی روم نادیده گرفته شد و تا سال ۵۶۲ م. که توافق نامه صلح پنجاه ساله میان دو دولت را به دنبال داشت، جنگ‌های گاه و بی‌گاه ایران و روم ادامه داشت (وینتر^{۱۵} و دیگناس^{۱۶}، ۱۳۸۶: ۱۲۱ تا ۱۲۴). اما این صلح نیز دوام چندانی نیاورد و درگیری‌های اعراب طرف‌دار دو دولت بر سر منطقه سوانیا اسباب تیرگی دو دولت را فراهم ساخت (Greatrex, 2002: 135-136). این درگیری‌ها و هواخواهی‌ها، بالاخره آتش جنگ میان ایران و روم را در سال ۵۷۲ م. شعله‌ور ساخت؛ هرچند در ابتدای جنگ شهرهای نصیبین و ... از تصرف ایرانیان خارج شد، اما یک سال بعد لشکر ایران به فرماندهی خود خسرو انوشیروان، رومیان را به سختی در هم کوبیدند و تا سوریه و شهر دارا پیش رفتند (همان: ۱۳۶ تا ۱۴۸). این گیر و دارها پیش از آنکه به توافقی نهایی منجر شود با مرگ خسرو انوشیروان در سال ۵۷۹ م. همچنان ادامه داشت؛ در دهه‌های نخست قرن ششم میلادی نیز به سبب تحریکات روم، آشوب سراسر ارمنستان را فرا گرفته بود؛ قیاد یکم از این بزنگاه بهره جست و بر آن سرزمین تاخت و توانست دوباره ارمنستان شرقی را فرمان‌بردار دولت ساسانی کند؛ این پیروزی در کنار تصرف شهر آمد، فرمان‌روای روم را به توافقی هفت‌ساله در سال ۵۰۵ یا ۵۰۶ م. با دولت ساسانی وادار کرد (وینتر و دیگناس، ۱۳۸۶:

۲۷). دخالت‌های یوستی نیوس امپراتور روم، در امور گرجستان در همین سال‌ها دوباره آتش جنگ میان ایران و روم را شعله‌ور ساخت که پیروزی در آن‌ها بیشتر با ایرانیان بود؛ در سال ۵۳۲ م. مرگ قباد، انوشیروان را وادار به صلح با رومیان ساخت (پروکوپوس، ۱۳۸۲: ۳۶ تا ۳۸). از این تاریخ به بعد تا ده سال پس از توافق صلح پنجاه‌ساله میان روم و ایران، یعنی در سال ۵۷۱ م.، ارمنستان چندان محل نزاع دو دولت قرار نگرفت؛ در این سال یوستی نیوس دوم، در اختلاف مذهبی میان حاکم ایرانی ارمنستان شرقی و اشراف‌زادگان، از اشراف‌زادگان جانب‌داری کرد (گریشمن^{۱۷}، ۱۳۸۳: ۳۶۶). که با وجود تلاش‌های خسرو انوشیروان بخش بزرگی از ارمنستان از تصرف دولت ساسانی بیرون رفت؛ این امر تا حمله اعراب به ایران ادامه داشت.

با این مقدمه تاریخی کوتاه از مرزهای تاریخی غرب ایران، به روایت شاهنامه از این مرز بازگردیم؛ در شاهنامه هفت بار از فرات یاد شده است که از فحوای چهار بیت می‌توان دریافت که فرات در این ابیات مرز ایران و روم بوده است؛ نخستین بار در داستان رویارویی اسکندر و دارا:

وزان جایگه ساز ایران گرفت
 دل شیر و چنگ دلیران گرفت
 چو بشنید دارا که لشگر ز روم
 بجنید و آمد باین مرز و بوم...
 چو آورد لشگر به پیش فرات
 سپه را عدو بیش بود از نبات
 بگرد لب آب لشگر کشید
 ز جوشن کسی آب دریا ندید
 (فردوسی، ۱۳۸۶، ج: ۵، ۵۳۴)

در ادامه اسکندر که از پذیره شدن دارا آگاهی یافته است، در زی و کسوت فرستاده‌ای به لشکر وی می‌رود؛ دارا از سخنان او به گمان افتاده است که این فرستاده همان اسکندر است؛ پس از می‌خوردن، اسکندر جام را برمی‌گیرد و می‌گوید که ظاهراً رسم ایرانیان است که جام می‌را به فرستاده بازگذارند؛ دارا از سخن او در خنده می‌شود و جام را از گوهر می‌آگند و بدو می‌دهد؛ در همین هنگام باژخواهانی که از نزد اسکندر ناپدید شده بودند، از راه می‌رسند و اسکندر را می‌شناسند و نهانی به دارا می‌گویند که این سفیر، همان اسکندر است؛ اسکندر از سخنان نهانی آنان آگاه می‌شود و با همراهانش پای بر زمین می‌آورند و به سرعت هرچه تمام‌تر می‌گریزند؛ از آنجا که بخت دارا در خواب شده بود، کوشش‌های او برای به دست آوردن اسکندر بی‌نتیجه می‌ماند؛ بامدادان اسکندر لشکر برمی‌کشد و به کنار فرات می‌آید؛ دارا نیز با لشکریانش به پیش فرات می‌آید:

جهاندار دارا سپه بر گرفت
 جهان چادر قیر بر سر گرفت
 بیاورد لشکر ز رود فرات
 به هامون سپه بود بیش از نبات...
 جهان‌دار دارا بی‌پسید روی
 هم آن نامور لشکر جنگ‌جوی
 به رود فرات اندر آمد سپاه
 گریزان برفتند از آن رزم‌گاه
 (همان: ۵۴۰)

از این گفته فردوسی چنان بر می‌آید که فرات، بسیار پیش از اشکانیان و حتی حمله «اسکندر گجستک»، مرز ایران قرار گرفته است؛ او همچنین روایت می‌کند که اردشیر بر بستر مرگ و هنگام پند دادن به شاپور، شهرهای زیر نگین خویش را برمی‌شمارد و از فرات به عنوان بخشی از سرزمین خود نام می‌برد:

دو بر بوم میشان و رود فرات
 پر از چشمه و چارپای و نبات
 (همان، ج: ۶، ۲۳۶)

از مضمون روایت فردوسی در داستان خسرو پرویز و راه گم کردنش در نزد فرات، نیز چنان بر می آید که فردوسی همچنان فرات را حد ایران و روم می داند:

همی تاخت تا پیش آب فرات ندید اندر آن پادشاهی ثبات
(همان، ج ۸: ۷۵)

فردوسی همچنین در داستان آشوب درونی و بیرونی ایران در زمانه هرمز، از فرات به عنوان مرز یاد کرده است که رومیان و اعراب برای حمله به ایران به کناره آن لشکر کشیده اند:

ز تاراج ویران شد آن بوم و رُست که هرمز همی باژ ایشان بجُست
بیامد سپه تا به آب فرات نماند اندر آن بوم جای نبات
(همان، ج ۷: ۴۸۹)

البته سه جای دیگر از فرات یاد شده است که در دوجای آن این گونه برداشت می شود که در این دوران فرات در داخل مرزهای ایران بوده است و آن دو جا در داستان «پادشاهی همای چهارزاد» (نک به همان، ج ۵: ۴۸۹ و ۵۰۸) است. از دجله هم دو بار در شاهنامه نامی به میان آمده است که در هر دوی آن ها دجله در درون مرزهای ایران است؛ نخست داستان «شوریدن فریدون بر ضحاک» (همان، ج ۶: ۷۱) و دیگر در داستان «بر تخت شاهی نشستن شاپور ذوالاُکتاف» (همان: ۳۱۸).

برخی از شهرهای کرانه فرات نیز در شاهنامه در جریان پاره ای از داستان ها روشن می شود؛ در داستان خسرو پرویز بعد از گذشتن از آب فرات به شارستانی در مرز روم رسید که رومیان آن را کارستان می گفتند (همان، ج ۷: ۷۹)؛ در منابع جغرافیایی نامی از کارستان نیست اما در منابع تاریخی این شهر به رقه و یرموگ نام بردار است (نک به دینوری، ۱۳۴۶: ۱۲۱).

از دیگر شهرهای مرزی این محدوده که در شاهنامه از آن سخن گفته شده است، میافارقین است؛ میافارقین مشهورترین شهر دیاربکر (ممالک و المسالک، ۱۳۷۳: ۱۰۹ نیز نک به مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۱: ۱۹۷ و نیز حدود العالم من المشرق الی المغرب، ۱۳۶۲: ۱۶۰) است؛ در شاهنامه از شهرهای مرزی رومیان است که توسط قباد فرزند پیروز تسخیر شده است؛ ناگفته نماند در روزگار وی دین پهی آنجا تبلیغ و ترویج شده است (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۷: ۶۹).

بغداد از دیگر شهرهایی است که فردوسی چندین بار از آن یاد کرده است؛ این شهر از بلاد مهم دوره ساسانیان است که در کناره دجله است (قزوینی، ۱۳۷۳: ۳۷۳-۲۷۲ و نیز نک: مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۱: ۱۶۵ و همچنین یعقوبی، ۱۳۵۶: ۷-۵)؛ در شاهنامه شاهان زیادی بر این شهر حکومت می رانند که اردشیر از جمله آن ها است (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۶: ۱۹۳)؛ هرمز موقعی که چشمانش را کور کرده اند و خسرو نزد او می رود در بغداد بوده است (همان، ج ۷: ۶۲۸)؛ خسرو پرویز نیز در بغداد بوده است و از آنجا به جنگ بهرام می رود (همان، ج ۸: ۱۱)؛ زمان حمله اعراب به ایران یزدگرد در بغداد بوده است (همان: ۴۳۲).

از دیگر شهرهای مرز غربی که فردوسی از آن یاد کرده است مدائن است؛ مدائن را هفت شهر بود که جملگی بر کنارهٔ دجله بنا شده‌اند: «[مدائن] از بناهای انوشیروان است» (قزوینی، ۱۳۷۳: ۵۲۷)؛ بنا بر گفتار مورخان، پادشاهان ایران، تا پیش از شاپور ذوالاکتاف در طیسفون اقامت داشتند که شهری غربی، از شهرهای مدائن است؛ همین که شاپور روی کار آمد ایوانی در مدائن شرقی ساخت که دارالملک او شد و آن ایوان تا امروز - که سال ششصد و بیست و پنج هجری قمری است - پایدار می‌باشد (بن اثیر، ۱۳۷۰، ج ۴: ۲۵۹-۲۵۸)؛ فردوسی ساخت مدائن را به قباد انوشیروان نسبت داده است (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۷: ۶۹ نیز نک: بن فقیه، ۱۳۴۹: ۲۷) همچنین فردوسی ساخت ایوان مدائن را که هفت سال طول کشید، به خسرو پرویز نسبت داده است (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۸: ۲۹۲)؛ در شاهنامه گاهی از لفظ مدائن استفاده شده است (همان، ج ۷: ۲۴۷)؛ گاه از طیسفون که از میان هفت شهر مدائن از همه بزرگ‌تر بود و جایگاه شاهنشاهان ساسانی (همان، ج ۶: ۲۹۳) بنا بر روایت فردوسی، زندانی شدن شاپور و بر تخت ایران نشستن قیصر روم در طیسفون رخ داده است (همان: ۳۱۷)؛ شاپور پس از شکست رومیان دوباره در طیسفون به اورنگ شاهی تکیه می‌زند (همان: ۳۲۱)؛ در داستان حکومت‌های قباد (همان، ج ۷: ۵۱)، خسرو پرویز (همان، ج ۸: ۷) و شاپور ذوالاکتاف (همان، ج ۶: ۲۹۹) نیز اشاره شده است.

۷-۲. دجله، فرات و مرزهای غربی در نزد مورخان صفوی

خواندمیر کندن نهر فرات و آب آوردن از آنجا برای اهل عراق را به منوچهر نسبت داده است (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱۸۵). کاری که بعدها شاه اسماعیل از آن پیروی کرد و بدان رنگ مذهبی داد و در تسخیر آن کوشید (تاریخ عالم‌آرای عباسی، ۱۳۹۳، ج ۳: ۱۰۰۴)؛ او در جواب باریک‌نامی از امرای ترکمانان که حاکم نجف بود نوشت که: «ادراک زیارت عتبات عالیات در دل رسوخ یافته فسخ آن نمی‌شود» (منشی، ۱۳۹۳، ج ۱: ۳۴)؛ بعدها تلاش‌ها و جنگ‌های چندین ساله شاه عباس برای رسیدن به این مرز است. هر چند در اوایل دوران شاه طهماسب که پایه‌های حکومت وی استوار نشده بود، این مرز به خیانت ذوالفقارخان تکلو به عثمانی واگذار شد.

آن‌گونه که از سخن خواندمیر و برخی دیگر از مورخان این دوره برمی‌آید، ظاهراً فرات، تا پیش از برآمدن عثمانی و گسترش این امپراتوری در دوران سلطان سلیم اول، مرز میان مصر و ایران است (برای نمونه نک به خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۳: ۱۵۵، ۲۵۵ نیز نک به منشی قزوینی، ۱۳۷۸: ۶۴)

اروج بیگ بیات که به دُن ژوان ایرانی نام‌بردار است و یکی از نمایندگان شاه عباس در هیئت اعزامی او به اروپا بود در ضمن گفتاری از حدود ایران، شهرهای واقع در دیاربکر را که در علیای دجله هستند، منتهای مرزهای غربی ایران می‌خواند:

«این مملکت از شمال محدود است به دریای خزر و از جنوب به خلیج فارس؛ در منتهای غربی با کُله و سوریه و نواحی شمالی بین‌النهرین که اینک به نام دیاربکر معروف است و در سرچشمه‌های علیای دجله و فرات واقع است هم‌مرز می‌باشد (بیات، ۱۳۳۸: ۶۵ و ۶۶).

ناگفته نماند بیشتر جهان‌گردان و فرستادگان اروپایی نیز که ایران عصر صفوی را درک کرده‌اند و دیده‌اند، دجله و فرات را حد غربی ایران می‌خواندند؛ وینچنتو دالساندری نیز که در سال‌های پادشاهی شاه طهماسب به ایران مسافرت کرده است، مرز غربی ایران را رود دجله در دیاربکر که به فرات می‌پیوندد، معرفی کرده است؛ البته او مرز شرقی را گنگ و سند در هندوستان عنوان داشته است (باربارو^{۱۸}، ۱۳۸۱: ۴۷۲)؛ آدام اولناریوس^{۱۹} مرز ایران را این‌گونه معرفی می‌کند: سرزمین‌هایی که از خاور به باختر، یعنی از فرات تا مرزهای قندهار گسترده است، به امپراتوری ایران تعلق دارد (الناریوس، ۱۳۶۳: ۲۳۴)؛ تاورنیه^{۲۰} هم مرز غربی ایران را دجله و فرات می‌داند؛ بخش شرقی را البته آن طرف قندهار می‌داند که تا مملکت سند امتداد یافته است

(تاورنیه، ۱۳۵۱: ۳۵۷)؛ تثبیت الگوی مرزهای ایران، در نقشه‌های به جای مانده از این دوران هم همین امر را روشن می‌سازد (فریدی مجید، ۱۴۰۱: ۳۸).

۷-۳. کنش‌های شاهان صفوی در خصوص مرزهای غربی

کنش‌های سیاست‌مداران در پاره‌ای مواقع دارای پیام‌های سیاسی ویژه‌ای به دیگران است؛ چنان‌که شاه اسماعیل بعد از فتح بغداد در سال ۹۱۴ ق. به کنار دجله آمد و چندین روز را در آنجا به عیش و نوش گذرانید و زان پس برای زیارت عتبات عالیات روانه شد (جنابدی، ۱۳۷۸: ۲۱۰). از سویی شاید بتوان دخالت‌های او و دولت صفوی در آناتولی و تحریک شیعیان آنجا را در چهارچوب همان سیاست کلی «از جیحون تا فرات» توجیه کرد که از همان ابتدا به گونه‌ای آن را دنبال می‌کردند و می‌کوشیدند که سیطره خود را تا کناره‌های دجله و فرات گسترش دهند و در نهایت شاه اسماعیل، شاه طهماسب و شاه عباس به بخش بزرگی از آن دست یافتند؛ اما در دوران شاه صفی دنباله‌روی از این الگو ناکام ماند و به عهدنامه دشت زهاب خاتمه یافت که تا روزگار ما به همین منوال ادامه یافت. شاه طهماسب در یکی از نامه‌های خود به سلطان سلیمان قانونی ضمن پرداختن به دلایل عقلی، نقلی و احادیث و دفاع از مذهب تشیع و ردّ مذهب تسنّن و ... در لفافه مرز غربی ایران را فرات می‌داند:

...توپیر کشیش بی‌جرات پنج مرتبه به قصد ویرانی و خرابی این دیار با سیصد هزار لشکر متوجه شدی بی آنکه با تو محاربه و مقاتله نمائیم خود به خود شکست یافته به حال سگان عاجز و پریشان به صد هزار خواری و زاری برگشتی... در این چند مرتبه که آمدی... عساکر ظفر مآثر و غازیان عظام ... از اردوی همایون ما گریخته خود را به حوالی اردوی تو رسانیده دو سه هزار کس به یک بار از اردوی تو به قتل رسانیده دیگر مرتبه عساکر گردون مآثر در محاربه و مجادله و مقاتله تو متابعت ما نخواهند کرد دمار از لشکر تو برآورده تا کنار آب فرات یک سر، از عقب تو ایلغار خواهند کرد و از لشکر تو آثار نخواهند کرد (نوابی، ۱۳۵۰: ۲۳۴)

از اینجا مشخص می‌شود که برخلاف نامه‌های نخستین که شاه طهماسب در آن تنها به دفاع از دیدگاه‌های دینی دولت صفوی پرداخته است، مسئله مرزهای سیاسی ایران، به یکی از مسائل قانونی بدل شده است. در ادامه همین نامه شاه طهماسب ضمن شرح دلآوری‌هایش به‌نوعی مرزهای سیاسی ایران را بر مبنای همان تقسیم‌بندی شاهنامه ترسیم کرده است:

در اول جلوس سلطنت و خلافت همایون ما خواقین دیار و سلاطین ملک توران و خانان ماوراءالنهر و خطا و ختن را به خاطر چنان‌طور کرد که چون حضرت شاه بابام متوجه عالم بقا شد، مملکت مازندران و مملکت خراسان و سجستان و فارس و طبرستان و عراق و آذربایجان و تمام ایران بهشت‌نشان بی‌صاحب خواهد بود و از این معنی غافل که:

خاکساران جهان را به حقارت منگر تو چه دانی که در این‌گرد، سواری باشد

در طمع خام افتاده هشتاد پادشاه نامدار کامکار... از آب آمویه گذشته متوجه خراسان شدند... و کوچم خان که پادشاه ماوراءالنهر بود با هشتاد پادشاه توران و پنجاه هزار اوزبک و تاتار... [افتادگی دارد] (همان: ۲۲۶).

ناگفته نماند پس از آن که شاه طهماسب، سلطان بایزید فرزند سلطان سلیمان قانونی را به فرستادگان عثمانی تسلیم کرد، یکی از شروط این کار واگذاری بغداد به ایران بود (نک به اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۴، ج ۲: ۸۴۶).

در سال‌های پس از فتنه القاصب میرزا (۹۵۲ ق.)، روابط ایران و عثمانی تا حدودی به آرامش گرایید و مضمون نامه‌های دو طرف به دور از تهدید و جنگ بود. در یکی از این نامه‌ها که در تهنیت و تبریک پایان ساخت مسجد سلیمانی است، شاه طهماسب تبریک خود را از طرف مردم ممالک ایران، نه از طرف قزلباشان، به سلطان سلیمان ارائه کرده است که تا حدودی بیانگر تثبیت مرزهای ایران در این دوران است (نک: فریدون بیگ، ۱۲۷۴، ج ۲: ۱۴). ناگفته نماند پاسخ سلطان سلیمان قانونی به این نامه شاه طهماسب نیز تا حدودی بیانگر پذیرش کشوری به نام ایران در همسایگی خود است (همان: ۱۸ و نیز نوایی، ۱۳۵۰: ۳۳۸ تا ۳۴۰)؛ چرا که همیشه سلاطین عثمانی تا پیش از این از ممالک ایران به عنوان ممالک شرقی یاد می‌کردند.

شاه طهماسب هنگام مرگ سلطان سلیمان قانونی و برتخت نشستن سلطان سلیم دوم، در ضمن همه هدایایی که به وسیله ایلچی و سفیر ویژه ایران آن زمان یعنی شاه‌قلی سلطان قاجار به دربار عثمانی اهدا شد، از جمله قرآن خطی به خط حضرت علی علیه‌السلام و دیگر اقمشه‌ها، شاهنامه بسیار نفیسی را که به همت بهترین خطاطان و نگارگران آن زمان از جمله سلطان محمد، میرمصور، آقامیرک، دوست‌محمد، میرزاعلی، مظفرعلی، صادقی-بیگ افشار و ... تهیه و صفحه‌آرایی شده بود، به دربار عثمانی هدیه کرد (نک نوایی، ۱۳۵۰: ۴۵۸). استاد ندوشن این اقدام شاه طهماسب را تنها اقدامی برای حسن رابطه و وسیله تفاهم دانسته است (اسلامی ندوشن، ۱۳۸۷: ۳۲)؛ در صورتی که باید پرسید آیا این کار شاه طهماسب را نمی‌توان در راستای همان تعریف و تثبیت مرزهای سیاسی ایران و یادآوری آن به شاه نو قلمداد کرد؟ چرا که اگر غیر از این بود شاه طهماسب، شاید دیوان سعدی، حافظ یا نظامی و ... را به دربار عثمانی هدیه می‌کرد. فرستادن شاهنامه‌ای آن‌چنان گران‌بها، قطعاً یک مانیفست با پیام سیاسی روشن و مشخص بود که نمایانگر اندیشه مردمی با مرزهای سیاسی ویژه بود.

بعد از کشته شدن شاه اسماعیل ثانی و تغافل که تا جایگزینی شاه محمد خدابنده در مرزهای ایران اتفاق افتاد، دولت عثمانی در اواخر سال ۹۸۵ و اوایل ۹۸۶ ق. از این فرصت بهره برد و گردهای این مناطق را بر دولت مرکزی شوراند تا جایی که آنها به ارومیه حمله کردند و حاکم این ناحیه را به قتل رساندند؛ از سویی خود دولت عثمانی نیز به مرزهای شمال غربی ایران تا حدود شروان حمله برد؛ شاه محمد خدابنده ضمن تلاش برای سامان دادن به امور لشکریان و گسیل کردن آن‌ها به مرزهای غربی و شمال غربی، در نامه‌های مختلفی به سلطان مراد سوم، پیمان و عهدهای میان دولت را بدو یاد آور شد. در طی همین نامه‌ها در کنار آوردن آیات و روایات اسلامی، از اندرزهای برخی پادشاهان اسطوره‌ای و شاهنامه‌ای ایران را از جمله هوشنگ و انوشیروان، سخن راند و سکنه ممالک ایران را دعا گوی وی دانست (نک نوایی، ۱۳۶۷، ج ۱: ۵۶). در ادامه هم به صورت ضمنی دیار بکر و بغداد را ملک موروثی خویش خواند. سلطان مراد سوم در پاسخ این سخنان آشتی جویانه همانند سلطان سلیم اول سخنی جز به ریشخند و توهین نگفت و در پایان خواهان این شد که شاه محمد خدابنده طوق بندگی عثمانی را بر گردن نهد (همان: ۷۰ تا ۷۲).

در دوران شاه عباس اول، این آگاهی حاکمیت نسبت به حدود و ثغور ایران امکان بروز و ظهور بیشتری نسبت به دوران پیش یافت؛ به گونه‌ای که بعد از کشته شدن حمزه میرزا و در همان بدایت حکومت، هنگامی که در خراسان و مشهد به سر می‌برد، در نامه‌ای از حاکمان شرق ایران می‌خواهد که وی را در رفتن به قزوین و به دست گرفتن «زمام مهم ممالک کل ایران» یاری رسانند (قمی، ۱۳۹۴، ج ۲: ۸۴۹).

در جدال‌های میان شاه اسماعیل و شاه طهماسب با دولت عثمانی بخشی از مرزهای غربی ایران، از وان، دیاربکر و شهرزور تا بغداد تا سال ۹۴۳ ق. از دست رفت؛ اما فکر دست‌یابی دوباره بدان‌ها در خاطر شاهان، امیران و بزرگان صفوی و هر آن‌که از حدود و ثغور مرزهای اساطیری ایران - از جیحون / آمویه دریا تا فرات - آگاه بود، از میان نرفت؛ چنانکه شاه عباس به قول میرزا بیگ جنابادی، «همه وقت در باب تصرف بغداد، وسیله را، جویان و خواهان بود» (جنابدی، ۱۳۷۸: ۸۸۵) و همواره برای بازپس‌گیری آن فرصتی می‌جستند؛ به نظر می‌رسد سلاطین عثمانی از این اندیشه دربار صفوی آگاه بودند

و به همین خاطر در نامه صلحی که سلطان عثمان عثمانی فرزند سلطان محمد، مشهور به فاتح، در سال ۱۰۳۱ ق. به شاه عباس اول، نوشت، به روشنی تأکید شد که دولت صفوی هیچ‌گاه نباید به «سرحدات بغداد و شهرزور و آنچه داخل در سنور سلطان سلیمان خان بوده و آنچه از قلاع و بقاع و اراضی و نواحی چپ و راست این دو سنجاق است و از تصرف قزلباش خارج شده» دست‌اندازی کند و نیز از «وان و ارض روم طولاً و عرضاً... نباید یک وجب در تصرف شما باقی بماند» (نک به نوایی، ۱۳۶۷، ج ۳: ۱۹۰).

پس از کشته شدن سلطان عثمان عثمانی در سن هجده سالگی به دست نینی‌چری‌ها و جانشینی دوباره مصطفی سلطان که به خبط دماغ مشهور بود، بسیاری از سرحدات عثمانی دچار آشوب شدند؛ یکی از مهم‌ترین این سرحدات بغداد بود؛ این شهر همان طور که گفته شد در سال ۹۴۱ ق. به خیانت ذوالفقارخان تکلو به دست سلطان سلیمان قانونی افتاد؛ با جدالی که میان محمدقنبرآقای نینی‌چریان و بکرسوباشی - گماردگان دولت عثمانی بر این شهر - به وجود آمد، اسباب به دست آوردن دوباره آن توسط شاه‌عباس فراهم شد و او نیز از این پیشامد نهایت بهره را برد به گونه‌ای که بسیاری از شهرهای دیگر را از شهر زور گرفته تا کرکوک و ... دوباره به چنگ آورد و تلاش‌های حافظ احمدپاشاه (۱۰۳۳ ق.)، فرستاده ویژه دربار عثمانی نیز راه به جایی نبرد (نک: نوایی، ۱۳۶۷، ج ۳: ۱۲۷ تا ۱۳۳ نیز نک به اصفهانی، ۱۳۶۸: ۱۳۲ همچنین جنابدی، ۱۳۷۸: ۸۸۵ تا ۸۸۸).

با توجه به تمام آنچه که گفته شد، می‌بایستی که سخن برخی از پژوهشگران را، درباره نفی هرگونه آگاهی شاهان صفوی نسبت به ایران و حدود آن، با درنگ بیشتری بررسی کرد؛ نشانه‌های مندرج در تاریخ این دوران، گویای این امر است که اولاً آنان به راستی از بزرگی و عظمت جایی که بر آن حکم می‌راندند آگاه بودند؛ چنان که شاه‌طهماسب، تنها کسی را شایسته فرمان‌روایی بر ملک ایران می‌دانست که: «عقل و هنری آزموده داشته باشد» (شاه طهماسب، ۱۳۴۳: ۴۶)؛ دوم اینکه کنش‌های سیاسی و نظامی دولت صفوی در مرزهای شرقی و غربی ایران، بیان‌گر داشتن الگویی ویژه درباره حدود و ثغور این سرزمین است. فهم، دانش و الگویی که شاید برآمده از شاهنامه است، حماسه‌ای که در گسترش آن کوشیدند و آن را بسیار ارج نهادند.

۸. نتیجه‌گیری

برخلاف باور برخی پژوهشگران که مرزهای ایران عصر صفوی را بنا شده بر سنت‌های ترکی - مغولی یا باورهای شیعی دانسته‌اند، این پژوهش نشان داد که شاید از همان سال‌های نخست شکل‌گیری دولت صفوی، یک الگوی ویژه در خصوص حدود ایران وجود داشته که تهدید دو دشمن همیشگی ایران - یعنی عثمانی‌ها و ازبکان - در زمان صفوی آن را تقویت می‌کرد؛ این الگو که به الگوی «از جیحون تا فرات» نام‌بردار بود، در دوره صفویان شکل نگرفته است اما در آن زمان به طور معناداری مجال بروز بیشتری یافت. به نظر می‌رسد که مهم‌ترین آبخشور فهم این الگو برای شاهان صفوی، مورخان و ...، شاهنامه بود؛ به همین سبب آن‌ها برای بازیابی هویت سرزمینی خویش و نیز پایداری و ترسیم مرزهای سیاسی آن، در برابر این دشمنان - که هم‌پوشانی کاملی با دشمنان ایران در شاهنامه داشتند - به آن چنگ زدند؛ نیز با همان دید اسطوره‌ای، سرزمین آن سوی جیحون را هم‌چنان توران می‌خواندند و سرزمین ورای فرات را روم؛ و این همان الگوی از جیحون تا فرات است؛ این الگو از راه خدای‌نامه‌ها و دیگر متون پهلوی به شاهنامه راه یافته است؛ تقسیم اسطوره‌ای جهان بر اساس گزارش شاهنامه در زمان فریدون ترسیم شده است؛ اما چیزی که در داستان مربوط به فریدون ذکر نشده است، قرار گرفتن دو رود جیحون و فرات به عنوان مرز ایران با توران و روم است؛ قرار گرفتن آن دو به عنوان مرز در داستان‌های پسین‌تر مشخص می‌شود؛ جیحون در داستان حمله پشنگ تورانی و ... و رود فرات در بخش‌های تاریخی از زمان جنگ دارا و اسکندر؛ این الگو تا پایان بخش تاریخی بر شاهنامه حاکم است.

نویسندگان تاریخ‌های عمومی و تا حدودی سایر مورخان عصر صفوی در یادکرد شاهان ایران پیش از اسلام، روایت‌های شاهنامه را به خوبی پیش چشم داشتند؛ آنان که اغلب از نزدیکان ویژه تاجوران و شاهزادگان صفوی به شمار می‌رفتند، کتاب‌های خود را به ایشان تقدیم می‌کردند و از این راه الگوی ذهنی آنان را در خصوص مرزهای سرزمین ایران - دست کم در شرق و غرب - شکل می‌دادند؛ کنش‌های زمامداران صفوی نیز در مقابله با دشمنان خارجی بر همین الگو استوار بود؛ به گونه‌ای که روایت‌های لشکرکشی شاهان صفوی به شرق ایران، جنگ‌های آنان با ازبکان و نیز مکاتبات تاریخی دو طرف را - دست کم از شاه اسماعیل تا شاه عباس - می‌توان دارای دو نکته جالب توجه دانست که البته به نظر می‌رسد، هر دوی این نکات تا اندازه زیادی متأثر از روایت‌های شاهنامه هستند: نخست عدم تجاوز شاهان صفوی بدان سوی جیحون و دیگر مسئله شباهت ساختار برخی از خواب‌های شاهان صفوی به شاهنامه است؛ آن‌هم در حین لشکرکشی به شرق و در کنار مرزهای شرقی ایران.

روایت‌های مورخان صفوی در خصوص مرزهای غربی ایران، از جمله نسبت دادن کندن نهر فرات به منوچهر (کاری که بعدها شاه اسماعیل و دیگر شاهان صفوی از آن تقلید می‌کنند و بدان رنگ مذهبی می‌دهند) و ... و نیز کنش‌های تاجوران صفوی را از جمله جنگ‌های آنان برای به دست آوردن شهرهای وان، دیاربکر، بغداد و دیگر شهرهای کرانه دجله و فرات، در کنار حمایت از شیعیان آناتولی، می‌توان در راستای همین الگو معنا کرد؛ در نامه‌های این شاهان به سلاطین عثمانی نیز ضمن شرح باورهای مذهبی خود در کنار دلآوری‌هایشان، نوعی ترسیم مرزهای سیاسی ایران وجود دارد که مبنای آن همان تقسیم‌بندی شاهنامه است؛ هدیه دادن نسخه بسیار نفیسی از شاهنامه توسط شاه طهماسب به دولت عثمانی را باید نوعی مرام‌نامه و بیانیه سیاسی در راستای این الگو و نیز در جهت تعریف و تثبیت مرزهای سیاسی ایران تعبیر کرد و نه تنها یک تحفه و هدیه جهت ایجاد روابط حسنه میان دو دولت.

پافشاری آنان بر این الگو سبب شد بعدها پاسخ پادشاهان «امت‌گرای» عثمانی نیز به نامه‌های دولت ایران، برخلاف مکاتبات دهه‌های نخستین شکل - گیری دولت صفوی که در آن، ایران را بلاد شرقی اسلام معرفی می‌کردند و حاکمان محلی را به شورش علیه دولت صفوی تحریک می‌کردند، همراه با احترام و پذیرش سرزمینی به نام ایران باشد؛ همچنین پادشاهان گورکانی نیز بر اساس همان الگو بعدها مردمان آن سوی جیحون را تورانی و این سوی جیحون را ایرانی می‌خواندند و از سرزمین و رای فرات نیز به عنوان روم یاد کنند.

باری به هر روی بزرگی شاهنامه در آن است که این پیوند سرزمینی و این الگو را در خاطره جمعی گروه‌های گوناگون از مردمان ایران زمین نگه داشت؛ نیز بزرگی صفویه در آن است که این اندیشه پنهان را از قوه به فعل درآورد و در بستر سیاسی آن روزگار ساری و جاری ساخت؛ از سویی کنش‌های شاهان در خصوص این مرزها، از جمله عدم تعرض به فراسوی این مرزها و پافشاری بر مرزهای سرزمینی که پیش از اسلام از آن به عنوان «ایران‌شهر» یاد می‌شد، گویای آگاهی آنان و دولتشان از این الگو است؛ از دیگر سو، افزایش بسامد و فراوانی نام ایران در متون تاریخی صفویه نسبت به دوران پیش از خود - دست کم در دوران تیموری - نشان‌دهنده سیاست کلی صفویان در راستای یکپارچگی سرزمینی در آن زمان است؛ کوتاه سخن این که به گمان نویسنده این پژوهش، مرزهای ایران عصر صفوی، نه بر مبنای سنت ترکی - مغولی بنا شده است و نه بر مبنای الگوی ایدئولوژیک و شیعی صفویان؛ بلکه بر مبنای همان الگوی «از جیحون تا فرات» است که الگویی برآمده از دل تاریخ و فرهنگ ایران بود.

پی‌نوشت

1. Rudolph P. Matthee

2. *Roger Mervyn Savory*
3. *Walther Hinz*
4. *Andrew J. Newman*
5. *David Storey*
6. *Boris Godunov*
7. *Rudolf II*
8. *Jean Chardin*

۹. نکته‌ای که در خصوص عبارت «ممالک محروسه» باید گفت این است که هر پادشاهی مناطق زیر سلطه خود را به این نام می‌خواند؛ به عنوان نمونه در نامه اکبرشاه به عبدالله‌خان ازبک، وی سمرقند را جزو ممالک محروسه خویش به شمار می‌آورد و در ادامه هم شاه عباس را «حاکم ایران» می‌خواند (نوابی، ۱۳۶۷، ج ۳: ۳۴۶). سلاطین عثمانی نیز به همین شیوه ممالکی را که به چنگ آورده بودند، «ممالک محروسه» می‌نامیدند.

10. *Vladimir Minorsky*
11. *Jozef V. Wolski*
12. *Adrian David Hugh Bivar*
13. *Procopius Caesarensis*
14. *Richard Nelson Frye*
15. *Engelbert Winter*
16. *Beate Dignas*
17. *Roman Ghirshman*
18. *Giosafat Barbaro*
19. *Adam Olearius*
20. *Jean Baptiste Tavernier*

منابع

- استرآبادی، محمدقاسم (۱۳۸۷) تاریخ فرشته، به تصحیح محمدرضا نصیری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی (۱۳۸۷) «اگر شاهنامه نبود»، فصل نامه باز، جشن نامه دکتر خالقی مطلق، ش ۴: ص ۲۷ تا ۳۲.
- اصفهانی، محمدمعصوم (۱۳۶۸) خلاصه السیر، زیر نظر ایرج افشار، تهران: علمی.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم (۱۳۷۳) ممالک و مسالک، ترجمه محمد بن اسعد عبدالله نُستری، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی (۱۳۶۴) تاریخ منتظم ناصری، به سعی و اهتمام محمداسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.
- افوشه‌ای، محمود بن هدایت‌الله (۱۳۷۳) نقاوة الآثار، به تصحیح احسان اشراقی، تهران: علمی و فرهنگی.
- التاریوس، آدام (۱۳۶۳) سفرنامه، ترجمه احمد بهپور، تهران: ابتکار.
- امینی، ابراهیم بن میرک (۱۳۸۳) فتوحات شاه‌ی، به تصحیح محمدرضا نصیری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- انوری، حسن (۱۳۹۳) «ایران در شاهنامه»، بخارا، ش ۷۸-۷۷، ص ۱۰۲ تا ۱۰۷.
- باربارو، جوزفا (۱۳۸۱) سفرنامه و نیزبان در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران: خوارزمی.
- بدائونی، عبدالقادر (۱۳۸۰) منتخب التواریخ، به تصحیح احمدعلی صاحب با مقدمه توفیق سبحانی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بندھش (۱۳۹۵) گزارنده: مهرداد بهار، تهران: توس.
- بیات، اوروج بیگ (۱۳۳۸) دون ژوان ایرانی، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- بیرونی، ابوریحان (۱۳۸۹) آثارالباقیه، ترجمه اکبر داناسرشت، تهران: امیرکبیر.
- بن اثیر، علی بن محمد (۱۳۷۰) الکامل فی التاریخ، برگردان سید محمدحسین روحانی، تهران: اساطیر.

بن فقیه، احمد بن محمد (۱۳۴۹) مختصر البلدان، ترجمه ح. مسعود، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
 بیوار، اده (۱۳۷۳) تاریخ سیاسی ایران در دوره اشکانی، تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان، گردآورنده احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.

پارسادوست، منوچهر (۱۳۷۵) شاه اسماعیل اول، تهران: شرکت سهامی
 پرو کوپپوس (۱۳۸۲) جنگ‌های ایران و روم، ترجمه محمد سعیدی، تهران: علمی و فرهنگی.
 پورداود، ابراهیم (۱۳۹۴) یشت‌ها، به کوشش بهرام فره‌وشی، تهران: مؤسسه انتشارات نگاه.
 تاریخ ایران دوران صفویان (۱۳۸۰) ترجمه یعقوب آژند، تهران: جامی
 تاریخ جامع ایران (۱۳۹۳) زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
 تاورنیه، جان بابتیست (۱۳۵۱) سفرنامه تاورنیه، ترجمه ابوتراب نوری، تهران: کتاب‌فروشی تأیید - کتابخانه سنایی.
 تنوی، قاضی احمد و آصف‌خان قزوینی (۱۳۸۲) تاریخ الفی، به تصحیح غلام‌رضا طباطبایی مجد، تهران: علمی و فرهنگی.
 ثعالی نیشابوری، ابومنصور (۱۳۶۸) تاریخ غرر السیر، پیش‌گفتار ه. زنتبرگ و مجتبی مینوی، ترجمه محمد فضائلی تهران: نقره
 جنابدی، میرزا بیگ (۱۳۷۸) روضة الصّفویّه، به تصحیح غلام‌رضا طباطبایی مجد، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
 جهان‌گشای خاقان تاریخ شاه اسماعیل (۱۳۶۴) به تصحیح الله دتا مضطر، پاکستان: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
 خنجی اصفهانی، فضل‌الله روزبهان (۱۳۷۹) عالم‌آرای امینی، به تصحیح محمد اکبر عشیق، تهران: میراث مکتوب.
 خنجی اصفهانی، فضل‌الله روزبهان (۲۵۳۵) مهمان‌نامه بخارا، به تصحیح منوچهر ستوده، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
 خوارزمی، محمد بن احمد (بی‌تا) مفاتیح العلوم، تهران: کتابخانه مجلس.
 خوافی، شهاب‌الدین مشهور به حافظ ابرو (۱۳۸۰) زبدة التّواریخ، به تصحیح سیدکمال حاج سیدجوادی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی.

خوافی، شهاب‌الدین مشهور به حافظ ابرو (۱۳۶۸) مجمع التواریخ السلطانیه، به اهتمام محمد مدرّسی زنجانی، تهران: اطلاعات.
 خواندمیر (۱۳۷۰) تاریخ شاه اسماعیل و شاه طهماسب صفوی، به تصحیح محمدعلی جراحی، تهران: گستره.
 خواندمیر (۱۳۸۰) حبیب‌السیر، با مقدمه جلال‌الدین همایی و زیر نظر محمد دبیرسیاقی، تهران: خیام.
 حزین لاهیجی، شیخ محمدعلی (۱۳۷۵) تاریخ و سفرنامه حزین لاهیجی، تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
 حدود العالم من المشرق الی المغرب (۱۳۶۲) به تصحیح منوچهر ستوده، تهران: کتابخانه طهوری.
 حسینی، آرمان (۱۴۰۰) شاهنامه فردوسی و روایت‌های گورانی، تهران: تمثال.
 حسینی، آرمان (۱۳۹۷) «روایت گورانی داستان جمشید و مقایسه آن با شاهنامه فردوسی»، کاوش‌نامه، س ۱۹، ش ۳۹: ص ۲۰۷ تا ۲۴۵.
 حسینی استرآبادی، سیدحسین بن مرتضی (۱۳۶۶). تاریخ سلطانی، از شیخ صفی تا شاه صفی، به تصحیح احسان اشراقی، تهران: علمی.
 حسینی، خورشاه (۱۳۷۹). تاریخ ایلچی نظام‌شاه، به تصحیح محمدرضا نصیری و کوئیجی هانه‌دا، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
 خوافی، فصیح احمد بن جلال‌الدین محمد (۱۳۴۱) مجمل فصیحی، به تصحیح محمود فرّخ، مشهد: کتاب‌فروشی باستان چاپ طوس.
 دوست‌خواه، جلیل (۱۳۸۵) اوستا، تهران: مروارید.

دوغلان، میرزا محمدحیدر (۱۳۸۳) تاریخ رشیدی، به تصحیح عباس‌قلی غفّاری فرد، تهران: میراث مکتوب.

- دینوری، ابوحنیفه (۱۳۴۶) اخبار الطوال، ترجمه صادق نشأت، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- رازی، امین احمد (۱۳۷۸) هفت اقلیم، به تصحیح سید محمدرضا طاهری، تهران: سروش.
- راقم سمرقندی، میرسیدشریف (۱۳۸۰) تاریخ راقم، به تصحیح منوچهر ستوده، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- رستمی، محسن، رازنهان، محمد حسن و هادی بیاتی (۱۳۹۹) «شاهنامه انسجام بخش ایرانیان در عهد صفویان»، ادبیات پهلوانی، س ۴، ش ۷ ص ۱۲۷ تا ۱۳۸.
- روملو، حسن (۱۳۴۹) احسن التواریخ، به تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: بنگاه نشر و ترجمه کتاب.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۴) روزگاران، تهران: سخن.
- سلطانی، محمدعلی (۱۳۹۵) حماسه ملی ایران در اعتقاد علویان یارسان، تهران: اطلاعات.
- سمرقندی، عبدالرزاق (۱۳۷۵) مطلع السعدین و مجمع البحرین، به تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- سمرقندی، میرسید شریف راقم (۱۳۸۰) تاریخ راقم، به تصحیح منوچهر ستوده، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
- سیدزیدی، زهرا و جعفر باجلان (۱۳۹۵) «شاه اسماعیل صفوی و شاهنامه صفوی»، مطالعات ایرانی، س ۱۵، ش ۳۰، ص ۱۰۱ تا ۱۱۶.
- سیستانی، ملک شاه حسین (۱۳۴۴) احیاء الملوک، به تصحیح منوچهر ستوده، تهران: بنگاه نشر و ترجمه کتاب.
- سیوری، راجر (۱۳۸۴) ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز.
- سیوری، راجر (۱۳۸۰) در باب صفویان، ترجمه رمضان علی روح‌اللهی، تهران: نشر مرکز.
- شاردن، ژان (۱۳۳۸) سیاحت‌نامه، ترجمه محمد عباسی، تهران: امیرکبیر.
- شامی، نظام‌الدین (۱۳۶۳) ظفرنامه، به کوشش پناهی سمنانی، تهران: بامداد.
- شاه طهماسب (۱۳۴۳) تذکره شاه طهماسب، به کوشش عبدالشکور، برلن: چاپ‌خانه کاویانی.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۵۲) «تلقى قدما از وطن»، الفبا، د ۱، ج ۲، ص ۱ تا ۱۱.
- شیرازی، عبدی بیگ (۱۳۶۹) تکملة الاخبار، به تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: نی.
- صفت‌گل، منصور (۱۳۸۱)، ساخت نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- صفت‌گل، منصور (۱۳۹۷) فراز و فرود صفویان، تهران: کانون اندیشه جوان.
- طهرانی، ابوبکر (۱۳۵۶) تاریخ دیاربکریه، به تصحیح نجاتی لوغال و فاروق سومه، تهران: کتاب‌فروشی طهوری.
- عالم‌آرای صفوی (۱۳۵۰) به تصحیح یدالله شکری، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- علّامی، ابوالفضل (۱۳۸۵) اکبرنامه، به تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: علمی و فرهنگی.
- غفاری فرد، عباسقلی (۱۴۰۳) خاندان صفویه: دگردیسی و پیامدهای ویرانگر، تهران: نگاه.
- غفاری قزوینی، قاضی احمد (۱۳۴۳) تاریخ جهان‌آرا، به تصحیح مجتبی مینوی، تهران: کتاب‌فروشی حافظ.
- فلسفی، نصرالله (۱۳۴۷) زندگانی شاه‌عباس اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- فرای، ریچارد نلسون (۱۳۸۲) تاریخ سیاسی ایران در دوره ساسانیان، تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانی (جلد سوم - بخش اول)، ترجمه حسن انوشه، پژوهش دانشگاه کمبریج، گردآورنده احسان یارشاطر، تهران: امیرکبیر.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۶) شاهنامه، به تصحیح جلال خالقی مطلق، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

- فریدون بیگ، احمد (۱۲۷۴) منشآت السلاطین، ج ۲ و ۱، استانبول، مطبعة العامره.
- فریدی مجید، فاطمه (۱۴۰۱) «مرزهای ایران صفوی و امپراتوری عثمانی بر اساس نقشه‌های تاریخی با تأکید بر آناتولی»، نامه فرهنگستان، ص ۲۸ تا ۵۱.
- قزوینی، ابوالحسن (۱۳۶۷) فواید الصّفویّه، به تصحیح دکتر مریم میراحمدی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- قزوینی، بوداق منشی (۱۳۷۸) جواهر الأخبار، به تصحیح محسن بهران نژاد، تهران: میراث مکتوب.
- قزوینی، زکریا بن محمد بن محمود (۱۳۷۳) آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه با اضافات جهانگیر میرزا قاجار، به تصحیح و تکمیل هاشم محدث، تهران: امیرکبیر.
- قزوینی، میرزا محمد طاهر (۱۳۸۳) جهان‌آرای عباسی، به تصحیح سید سعید میرمحمدصادق، تهران: پژوهش‌گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- قزوینی، یحیی بن عبداللطیف (۱۳۱۴) لب التّواریخ، به تصحیح سیدجلال آشتیانی، تهران: مؤسسه خاور.
- قمی، قاضی احمد (۱۳۹۴) خلاصه التّواریخ، تصحیح احسان اشراقی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کهریزی، خلیل (۱۳۹۱) «غیبت آرش کمانگیر در شاهنامه»، مجله ادب پژوهی گیلان، ش ۲۱، ص ۱۴۲ تا ۱۶۹.
- کهریزی، خلیل (۱۳۹۳) «آرش کمانگیر در مقدمه قدیم شاهنامه»، آینه میراث، ۱۲، ش ۱ (۵۴)، ص ۲۰۱ تا ۲۱۴.
- گازرانی، ساقی (۱۴۰۳) آرش کمانگیر، ترجمه سیما سلطانی، تهران: مرکز.
- گودرزی، بهروز (۱۴۰۰) مرزهای غربی ایران صفوی، تهران: نگارستان اندیشه.
- گلی، احمد و دیگران (۱۳۸۹) «خواب در شاهنامه»، کهن‌نامه ادب پارسی، س ۱، ش ۱، ص ۷۳ تا ۹۲.
- گریشمن، رومن (۱۳۸۳) ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، تهران: معین.
- ماه فروردین روز خرداد (۱۳۷۹) به تصحیح محمد تقی بهار، ترجمه چند متن پهلوی، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- متی، رودلف (۱۳۸۷) اقتصاد و سیاست خارجی عصر صفوی (چهار مطالعه موردی)، ترجمه حسن زندیق، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- متینی، جلال (۱۳۸۷) بهای وحدت سیاسی و تمامیت ارضی، مجله ایران‌شناسی، ش ۲۰(۳)، ص ۸ تا ۲۲.
- مجمّل التّواریخ و القصص (بی‌تا) به تصحیح محمدتقی بهار، تهران: کلاله خاور.
- مستوفی بافقی، محمد مفید (۱۳۹۶) مختصر و مفید، به تصحیح ایرج افشار. تهران: بنیاد موقوفات ایرج افشار.
- مستوفی، محمد محسن (۱۳۷۵) زبدة التّواریخ، به تصحیح بهروز گودرزی، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
- مقدسی، عبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۱) احسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، ترجمه علی نقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- معینی نطنزی (۱۳۳۶) منتخب التّواریخ، به تصحیح ژان اوبن، تهران: کتاب‌فروشی خیّام.
- ملازئی، یاسر (۱۴۰۴) سرحدات شرقی ایران عصر صفوی در نقشه‌نگاری اروپایی، تهران: ندای تاریخ.
- منجم. ملاً جلال الدّین (۱۳۶۶) روزنامه ملاً جلال یا تاریخ عباسی، به تصحیح سیف‌الله وحیدنیا، تهران: انتشارات وحید.
- منشی، اسکندریبگ (۱۳۹۳) عالم‌آرای عباسی، به تصحیح ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
- منشی، اسکندریبگ (۱۳۱۷) ذیل عالم‌آرای عباسی، به تصحیح سهیلی خوانساری، تهران: چاپ‌خانه اسلامی.
- میرخواند، محمّد بن خاوندشاه (۱۳۳۸) روضة الصّفا، به تصحیح جمشید کیان‌فر، تهران: مرکزی خیّام پیروز.
- میرزاسمیعا، محمدسمیع (۱۳۳۲) تذکرة الملوک، به تصحیح محمد دبیرسیاقی، تهران: کتاب‌فروشی طهوری.

- مینوی خرد (۱۳۵۴) ترجمه احمد تفضلی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- نصیری، محمد ابراهیم (۱۳۷۳) دستور شهریاران، به تصحیح محمدنادر نصیری مقدم، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
- نویای، عبدالحسین (۱۳۶۸) شاه اسماعیل اسناد و مکاتبات تاریخی، تهران: ارغوان.
- نویای، عبدالحسین (۱۳۵۰) شاه طهماسب، مجموعه اسناد و مکاتبات تاریخی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ.
- نویای، عبدالحسین (۱۳۶۷) شاه عباس اسناد و مکاتبات تاریخی، تهران: زرین.
- نیومن، اندرو جی (۱۳۹۳) ایران عصر صفوی: نوزایی امپراتوری ایران، برگردان بهزاد کریمی، تهران: افکار.
- واصفی هروی، زین الدین (۱۳۴۹) بدایع الوقایع، به تصحیح الکساندر بلدروف، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ.
- واله اصفهانی، محمد یوسف (۱۳۷۲) خلد برین، به کوشش میرهاشم محدث، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
- ولسکی، یوزف (۱۳۸۶) شاهنشاهی اشکانی، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: ققنوس.
- وینتر، انگلبرت و بئاته دیگناس (۱۳۸۶) روم و ایران: دو قدرت جهانی در کشاکش و هم‌زیستی، ترجمه کیکاوس جهان‌داری، تهران: فرزانه روز.
- هینتس، والتر (۱۳۶۲) تشکیل دولت ملی، ترجمه کیکاوس جهان‌داری، تهران: خوارزمی.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (۱۳۵۶) البلدان، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

References

- Afūsheī, M. ibn H. -A. (1994). *Neqāvat al-Āsār* (A. Eshraqi, ed.). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Ālam-Ārā-ye Şafavī. (1971). (Y. Shokri, ed). Tehran: Iranian Culture Foundation Publications. [In Persian]
- Algar, H. (2008). *Shiism and Iran in the 18th Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Allami, A. F. (2006). *Akbarnāmeḥ* (G. R. Tabatabaei Majd, Ed.). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Al-Moqdisi, A. M. A. (1982). *Ahsan al-Taḡasim fi Ma'refat al-Aqalim* (A. Monzavi, trans.). Tehran: Iranian Authors and Translators Company. [In Persian]
- Amīnī, I. b. M. (2004). *Fotūḡhāt-e Shāhī* (M. R. Nasiri, ed.). Tehran: Society of Cultural Heritage and Honors. [In Persian]
- Ammianus Marcellinus. (1894). *The Roman History of Ammianus Marcellinus* (C. D. Yonge, trans). London: Bohn's Classical Library.
- Anwarī, Ḥ. (2014). "Iran in the *Shahnameh*". *Bukhara*, (77-78): 102-107. [In Persian]
- Astarābādī, M. -Q. (2008). *Tārīkh-e Fereshteh* (M. R. Nasiri, ed.). Tehran: Society of Cultural Heritage and Honors. [In Persian]
- Bada'uni, A. Q. (2001). *Muntakhab al-Tavārīkh* (A. A. Saheb, ed. with introduction by T. Sobhani). Tehran: Association of Cultural Works and Luminaries. [In Persian]
- Barbaro, J. (2002). *Travelogue of the Venetians in Iran* (M. Amīrī, trans.). Tehran: Khārazmī. [In Persian]

- Bayat, O. B. (1959). *Iranian Don Juan* (M. Rajabnia, trans.). Tehran: Translation and Publishing Institute. [In Persian]
- Biruni, A. R. (2010). *Āsār al-Bāqīyeh an al-Qorūn al-Khālīyeh* (A. Dana-Seresht, trans.). Tehran: Ibn Sīnā. [In Persian]
- Bivar, A. D. H. (1994). “Tārīkh-e Sīyāsī-e Īrān dar Dowreh-ye Ashkānī”. In *Tārīkh-e Īrān az Salūkīyān tā Forūpāshī-ye Dawlat-e Sāsānīyān* (*The Cambridge History of Iran*, Vol. 3). (E. Yār-shāṭīr, ed) (H. Anusheh, trans). Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Bundahishn. (2016). (M. Bahar, trans.). Tehran: Ṭūs. [In Persian]
- Chardin, J. (1959). *The Travels of Sir John Chardin* (M. Abbasi, trans.). Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Daryae, T. (2005). “Shapur II”. *Encyclopædia Iranica*. Last modified July 20. <https://www.iranicaonline.org/articles/shapur-ii>.
- Dinawari, A. H. (1967). *Akhhbār al-Ṭevāl* (S. Nash'at, trans.). Tehran: Iranian Culture Foundation Publications. [In Persian]
- Dodgeon, M. H. and Lieu, S. N. C. (1991). *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (A.D. 226–363): A Documentary History* (Part 1). London and New York: Routledge.
- Doustkhah, J. (2005). *Avestā*. Tehran: Mūrvarīd. [In Persian]
- Dughlat, M. M. H. (2004). *Rashīdī History* (A. Q. Ghaffari Fard, ed.). Tehran: Mīrāth-e Maktūb Publications. [In Persian]
- Eslami-Nodoushan, M. A. (2009). “If There Were No Shahnameh”. *Bajh Quarterly*: In Honour of Dr. Khaleghi-Motlagh, (4): 27-32. [In Persian]
- Falsafī, N. (1968). *The Life of Shah Abbas I*. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Faridi Majid, F. (2022). “The Borders of Safavid Iran and the Ottoman Empire Based on Historical Maps with Emphasis on Anatolia”. *Journal of the Academy of Persian Language and Literature*, 23 (3): 28–51. [In Persian]
- Ferdowsi, A. (2007). (J. Khaleghi Motlagh, ed.). Tehran: The Center for the Great Islamic Encyclopedia (CGIE). [In Persian]
- Fereydun Beyg, A. (1857). *Munshaāt al-Salāṭīn*. Istanbul: n. p. [In Persian]
- Frye, R. N. (2003). “Sāsānīan Iran”. In E. Yār-shāṭīr (ed.). *The Cambridge History of Iran* (Vol. 3, Part 1) (H. Anusheh, trans). Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Garsoīan, N. G. (2011). “Armeno-Iranian Relations in the Pre-Islamic Period”. *Encyclopædia Iranica*. Last modified August 12. <https://www.iranicaonline.org/articles/armeno-iranian-relations-in-the-pre-islamic-period>.
- Gāzrānī, S. (2024). *Ārash-e Kamāngīr* (S. Sulṭānī, trans.). Tehran: Markaz. [In Persian]
- Ghaffari Fard, A. Q. (2024). *The Safavid Dynasty: Metamorphosis and Devastating Consequences*. Tehran: Negah. [In Persian]
- Ghaffari Qazvini, Q. A. (1964). *Tārīkh-e Jahān-Ārā* (M. Minovi, ed.) Tehran: Ḥāfīz. [In Persian]

- Ghirshman, R. (2004). *Iran: From the Earliest Times to the Islamic Conquest* (M. Moin, trans.). Tehran: Muīn. [In Persian]
- Golī, Aḥmad, et al. (2010). "Dreams in the *Shahnameh*". *Kohan-nāmeḥ-ye Adab-e Pārsī*, 1 (1): 73–92. [In Persian]
- Goudarzi, B. (2021). *The Western Borders of Safavid Iran*. Tehran: Negarestan-e Andisheh. [In Persian]
- Greatrex, G. and Lieu, S. N. C. (2002). *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (363–630 A. D.): A Narrative Sourcebook* (Part 2). London and New York: Routledge.
- Hazin Lahiji, S. M. A. (1996). *History and Travelogue*. Tehran: Publications of the Islamic Revolution Documents Center. [In Persian]
- Herodian. (1961). *History of Herodian* (E. C. Echols, trans.). <http://www.livius.org/sources/content/herodian-s-roman-history/>.
- Hinz, W. (1983). *Iran's Ascent to National Statehood: A History of State Formation in Iran from the Beginnings to the Islamic Republic* (K. Jahandari, trans.). Tehran: Khvārazmī. [In Persian]
- History of Iran in the Safavid Era*. (2001). (Y. Ajand, trans.). Tehran: Jāmī. [In Persian]
- History of Qizilbāshān* (1982). (M. H. M. M. H. Mohaddes, ed.). Tehran: Behnam. [In Persian]
- Hosseini Astarabadi, S. H. bin M. (1987). *Sulṭānī History* (A. Eshraqī, ed.). Tehran: Elmī. [In Persian]
- Hosseini, A. (2018). "The Gurani Narrative of the Story of Jamshid and its Comparison with Ferdowsi's *Shahnameh*". *Kāvushnāmeḥ*, 19 (39): 207–245. [In Persian]
- Hosseini, A. (2021). *Ferdowsi's Shahnameh and Gurani Narratives*. Tehran: Tamāssal. [In Persian]
- Hosseini, G. (Khwandmir) (2001). *Ḥabīb al-Sīar* (With introduction by J. Homai & supervision of M. Dabirsiaghi). Tehran: Khayyām. [In Persian]
- Hosseini, K. (2000). *Elchī-ye Neẓām Shāh Histor*. (M. R. Nasiri & K. Haneda, eds.). [In Persian]
- Hudud al-'Alam min al-Mashriq ila al-Maghrib*. (1983). (M. Sotudeh ed.). Tehran: Tahuri Library. [In Persian]
- I'timād al-Salṭānah, M. Ḥ. bin 'Alī (1985). *Tārīkh-e Montāẓam-e Nāṣerī* (Prepared by Muḥammad-Ismāīl Reḍawānī). Tehran: Donyā-ye Ketāb. [In Persian]
- Ibn Athir, A. bin M. (1991). *al-Kāmel fī al-Tārīkh* (S. M. H. Ruhani, trans.). Tehran: Asāfīr. [In Persian]
- Ibn Faqīh, A. bin M. (1970). *Mukhtaṣar al-Buldān* (H. Mas'ud, trans.). Tehran: Iranian Culture Foundation. [In Persian]
- Iṣfahānī, M. M. (1989). *Kholāṣat al-Sīar* (Under the supervision of Īraj Afshār). Tehran: Elmī. [In Persian]
- Iṣṭakhrī, A. I. I (1994). *Mamālek va Masālek* (M. bin A. 'A. Tustarī, trans.; I. Afshār, ed.). Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Yazdi Endowment Foundation. [In Persian]

- Junābādī, M. B. (1999). *Rauzat al-Şafavīyah* (G. -R. Ṭabāṭabāī Majd, ed.). Tehran: Bonyād-e Moqūfāt-e Maḥmūd Afshār. [In Persian]
- Kah-rīzī, K. (2012). “The Absence of Arash the Archer in the *Shahnameh*”. *Majalleh-ye Adab-pazhūhī-ye Gīlān*, (21): 142–169. [In Persian]
- Kah-rīzī, K. (2014). “Arash the Archer in the Ancient Preface of the *Shahnameh*”. *Āīneh-ye Mīrāth*, 12 (1; Serial no. 54): 201–214. [In Persian]
- Katouzian, H. (1981). *The Political Economy of Modern Iran: Despotism and Pseudo-Modernism, 1926–1979*. London and New York: Macmillan and New York University Press.
- Khafī, F. A. J. M. (1962). *Mujmal-i Fasihi* (M. Farrokh, ed.). Mashhad: Bastan Bookstore. [In Persian]
- Khafī, S. (known as Ḥāfīz-i Abrū). (2001). *Zubdat al-Tavārīkh*. (S. K. H. S. Javadi, ed). Tehran: Islamic Culture and Guidance Press and Publishing Organization. [In Persian]
- Kharazmi, M. bin A. (n.d.). *Mafāṭīḥ al-Ulūm*. Tehran: Parliament Library. [In Persian]
- Khonji Esfahani, F. R. (1976). *Mehmān-nāmeḥ-ye Bokhārā* (M. Sotoudeh, ed.). Tehran: The Translation and Book Publishing Company. [In Persian]
- Khonji Esfahani, F. R. (2000). *Ālam-Ārā-ye Amīn*. (M. A. Ashiq, ed.). Tehran: Manuscript heritage. [In Persian]
- Khwandmir, A. M. (1991). *Tārīkh-e Shāh Ismāīl va Shāh Ṭahmāsb Şafavī* (M. A. Jaraahi, ed.). Tehran: Gostareh. [In Persian]
- Māh-e Farvardīn Rūz-e Khordād*. (2000). (Translation of Several Pahlavi Texts) (M. T. Bahar, ed. & trans.). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Maṭīnī, J. (2008). “The Price of Political Unity and Territorial Integrity”. *Iran Shenasi Journal*, 20 (3): 18–43. [In Persian].
- Mathee, R. (2008). *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600–1730* (H. Zandigh, trans). Qom: HIU. [In Persian]
- Mīnūy-e Kherad*. (1975). (A. Tafazzuli, trans.). Tehran: Iranian Culture Foundation. [In Persian]
- Mirkhwand, M. K. (1959). *Rauzat al-Şafā* (J. Kīyanfar, ed.). Tehran: Center of Khayyām Pīrūz. [In Persian]
- Mirza Sami'a, M. S. (1953). *Tazkirat al-Mulūk* (M. Dabirsiaqi, ed.). Tehran: Ṭahūrī. [In Persian]
- Molazae, Y. (2025). *The Eastern Frontiers of Safavid Iran in European Cartography*. Tehran: Neday-e Tarikh. [In Persian]
- Muīnī Natanzī. (1957). *Muntakhab al-Tavārīkh* (J. Aubin, ed.). Tehran: Khayyām. [In Persian]
- Mujmal al-Tavārīkh va al-Qīṣaṣ*. (n.d.). (M. T. Bahar, ed.). Tehran: Kollāleh-ye Khāvar. [In Persian]
- Munajjim, M. J. (1987). *Rūznāmeḥ-ye Mullā Jalāl yā Tārīkh-e Abbāsī* (S. A. Vahidnia, ed.). Tehran: Vahīd.
- Munshi, I. B. (1938). *Ālam Ārā-ye Abbāsī* (S. Khansari, ed.). Tehran: Eslāmīyah. [In Persian]
- Munshi, I. B. (2014). *Ālam-Ārā-ye Abbāsī* (I. Afshar, ed.). Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]

- Musavi Fandaraski, A. T. (2009). *Tuḥfat al-Āla*. (R. Jafarian, ed.). Tehran: The Library, Museum and Document Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Mustawfi Bafqi, M. M. (2017). *Mukhtaṣar va Muḥīd* (I. Afshar, ed.). Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
- Mustawfi, M. M. (1996). *Zubdat al-Tavārīkh*. (B. Goodarzi, ed.). Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
- Nasiri, M. I. (1994). *Dastūr-e Shahryārān*. (M. N. Nasiri Moqaddam, ed.). Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
- Nasrabadi, M. T. (1999). *Tazkereh-ye Naṣrābādī* (M. N. Nasrabadi, ed.). Tehran: Asāṭīr. [In Persian]
- Navā'i, A. H. (1971). *Shāh Ṭahmāsb: Historical Documents and Correspondence*. Tehran: Culture Foundation. [In Persian]
- Navā'i, A. H. (1988). *Shāh Abbās: Historical Documents and Correspondence*. Tehran: Zarrīn. [In Persian]
- Navā'i, A. H. (1989). *Shah Ismail: Historical Documents and Correspondence*. Tehran: Arghavān. [In Persian]
- Newman, A. J. (2014). *Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire* (B. Karimi, trans.). Tehran: Afkār. [In Persian]
- Olearius, A. (1984). *Travelogue* (A. Behpur, trans.). Tehran: Ebtakār. [In Persian]
- Parsadust, M. (1996). *Shah Ismail I*. Tehran: Sherkat-e Sahāmī-ye ... [In Persian]
- Procopius. (2003). *The Persian Wars* (M. Sa'idi, trans.). Tehran: Elmī va Farhangī. [In Persian]
- Pur Dawood, I. (2015). *Ysht-hā* (B. Farahvashi, ed.). Tehran: Negah. [In Persian]
- Qazvini, A. H. (1988). *Favā'id al-Ṣafavīyah*. (M. Mirahmadi, ed.). Tehran: Cultural Studies and Research Institute Publications. [In Persian]
- Qazvini, B. M. (1999). *Javāhir al-Akhbār* (M. Bahram-Nizhād, ed.). Tehran: Mīrāth-e Maktūb Publications. [In Persian]
- Qazvini, M. T. (2004). *Jahān-Ārā-ye Abbāsī* (S. S. Mir Mohammad Tahir, ed.). Tehran: IHCS. [In Persian]
- Qazvini, Y. A. (1935). *Lobb al-Tavārīkh* (S. J. Ashtiani, ed.). Tehran: Khāvar. [In Persian]
- Qazvini, Z. bin M. bin M. (1994). *Āsār al-Bilād va Akhbār al-Ibād* (Translation with additions by Jahangir Mirza Qajar; H. Mohaddes, ed.). Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Qomi, Q. A. (2015). *Kholāṣat al-Tavārīkh* (A. Eshraqi, ed.). Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Raqem Samarqandi, M. S. (2001). *Rāqim History*. (M. Sotoudeh, ed.). Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
- Razi, A. A. (1999). *Haft Eqlīm*. (S. M. R. Taheri, ed.). Tehran: Surūsh. [In Persian]
- Rostami, M.; Razanehan, M. H.; & Bayati, H. (2021). "Shahnameh as a unifying force for Iranians during the Safavid era". *Journal of Heroic Literature*, 4 (7): 127-138. [In Persian]

- Rumlu, H. (1970). *Aḥsan al-Tavārīkh* (A. H. Nava'i, ed.). Tehran: The Translation and Book Publishing Company. [In Persian]
- Samarqandi, A. R. (1996). *Maṭla al-Sadayn va Majma al-Baḥrayn* (A. H. Nava'i, ed.). Tehran: Institute of Cultural Studies and Research. [In Persian]
- Samarqandi, M. S. R. (2001). *Rāqim History* (M. Sotoudeh, ed.). Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
- Savory, R. M. (2001). *On the Ṣafavids* (R. A. Ruhollahi, trans.). Tehran: Markaz. [In Persian]
- Savory, R. M. (2005). *Ṣafavīd Īrān* (K. Azizi, trans.). Tehran: Markaz. [In Persian]
- Schmitt, R. (1986). "Armenia and Iran". In *Encyclopædia Iranica* (Vol. 2): 417–438. London and New York: Routledge & Kegan Paul. Available online at <https://www.iranicaonline.org/articles/armenia-ii>.
- Sefatgol, M. (2002). *The Formation of Religious Institution and Thought in Safavid Iran*. Tehran: Rasa Cultural Services Institute. [In Persian]
- Sefatgol, M. (2018). *The Rise and Fall of the Safavids*. Tehran: Kanoon-e Andisheh-ye Javan. [In Persian]
- Seyyedyazdi, Z. & Bajelan, J. (2016). "Shah Ismail Safavi and the Safavid *Shahnameh*" *Journal of Iranian Studies*, 15 (30): 101–116. [In Persian]
- Shafiei Kadkani, M. R. (1973). "The Ancients' Perception of Homeland". *Alifbā*, 1 (2): 1–11. [In Persian]
- Shāh Ṭahmāsb. (1964). *Tazkereh-ye Shāh Ṭahmāsb* (A. al-Shakur, ed.). Berlin: Kāvyanī. [In Persian]
- Shami, N. (1984). *Zafarnāmeḥ* (P. Samani, ed.). Tehran: Bamdād. [In Persian]
- Shirazi, A. B. (1990). *Takmelat al-Akḥbār* (A. H. Nava'i, ed.). Tehran: Ney. [In Persian]
- Sistani, M. S. H. (1965). *Ehya' al-Moluk* (M. Sotoudeh, ed.). Tehran: The Translation and Book Publishing Company. [In Persian]
- Soltani, M. A. (2016). *The National Epic in the Belief of the Yarsan Ahl-e Haqq*. Tehran: Ettela'at. [In Persian]
- Streusand, D. E. (2011). *Islamic Gunpowder Empires: Ottomans, Safavids, and Mughals*. Boulder, CO: Westview Press.
- Tārīkh-e Jāme-e Īrān*. (2014). (Under supervision of K. Mousavi Bojnourdi). Tehran: Markaz-e Dāerat al-Maāref-e Bozorg-e Eslāmī. [In Persian]
- Tattavi, Q. A. & Qazvini, A. K. (2003). *Alfī History* (G. R. Tabatabaei Majd, ed.) Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Tavernier, J. B (1972). *Travelogue of Tāvernīye* (A. Nouri, trans.). Tehran: Sanāī. [In Persian]
- Tehrani, A. B. (1977). *Dīyārbakrīyah History* (N. Lugal & F. Sumer, eds.) Tehran: tahūrī. [In Persian]
- Tha'alibi Nayshaburi, A. M. (1989). *Tārīkh Ghurar al-Sīar* (H. Zotenberg, ed.). Tehran: Noqreh. [In Persian]

- The Late Empire, 337–425 A.D.* (2008). (A. Cameron and P. Garnsey, eds.). Cambridge: Cambridge University Press: 437–460.
- Valah Isfahani, M. Y. (1993). *Khuld-e Barīn* (M. H. Mohaddes, ed.). Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
- Vasifi Heravi, Z. D. (1970). *Badāi al-Vaqāi* (A. Boldyrev, ed.). Tehran: Iranian Culture Foundation [In Persian]
- Winter, E. & Dignas, B. (2007). *Rome and Persia: The Seven Hundred Year Rivalry* (K. Jahandari, trans.). Tehran: Farzan-e Rūz. [In Persian]
- Wolski, J. (2007). *The Parthian Empire* (M. S. Saghisfar, trans.). Tehran: Qoqnoos. [In Persian]
- Ya'qubi, A. I. (1977). *Al Baladan* (M. I. Ayati, trans.). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian].
- Zarrinkub, A. H. (2005). *The Times*. Tehran: Sukhan. [In Persian]